

WOLF MÁRIA

KERÁMIAVIZSGÁLATOK EREDMÉNYEINEK FELHASZNÁLÁSA 10-13. SZÁZADI TELEPÜLÉSEINK KUTATÁSÁBAN I. (BORSOD)

Annak ellenére, hogy a korszak ásatásainak leggyakoribb leleteakerámia, a 10–11. századi edényművesség vizsgálata a közelmúltig meglehetősen elhanyagolt terület volt. Jösszerivel két jellegzetes edényfajtánk, a cserépbogrács és a nyakán vízszintes bordával tagolt edény eredetének és elterjedésének vizsgálatára korlátozódott. Az elmúlt húsz évben viszont öröndetesen megszorodtak a régészeti módszerekkel végzett tipokronológiai kutatások, és megtettük az első lépéseket a természettudományos vizsgálatok eredményeinek hasznosítása felé is.¹ Az ilyen jellegű kutatások továbbfejlesztésére és kiszélesítésére feltétlenül szükségünk van. Különösen, ha meggondoljuk, hogy sokszor, főképp a településásatásoknál, a kerámia az egyetlen lelet, amellyel az adott lelőhely korát közelebbről meghatározhatjuk. Még akkor is törekednünk kell erre, ha tudjuk, hogy számos tévedés lehetőségét is magában hordja.

Magam az alábbiakban, egy közelmúltban feltárt, nagy kiterjedésű település gazdag kerámialeleteinek vizsgálatát ismertetem. Remélem, hogy ezzel újabb adatokat szolgáltatathatok a 10. századi magyarság edényművességének, és ezen keresztül falvainak megismeréséhez.

A lelőhely, a borsodi földvár Északkelet-Magyarországon, Miskolctól 30 km-re északra a Bódva folyó partján, egy alacsony dombon helyezkedik el, területe jelenleg Edelény városához tartozik.

A vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő ásatást 1987–1999. között végeztük. A várdomb területén egy települést is feltártunk. Ennek objektumai azonban nem kapcsolhatók az államalapítás korában emelt megyeszékhelyhez, az ispáni várhoz, mivel azt megelőzően épültek. Az előkerült leletek alapján egyértelműen a 10. századra keltezhető település leégett, valamennyi háza egyszerre pusztult el a falut súlytó tűzvészben. A feltárt területen 17 házat, illetve házrészletet tudtunk megfigyelni.

A házakban a már használaton kívüli töredékek mellett általában 12-16 ép, vagy csak a föld által összenyomott cserépedényt találtunk (1. kép). Ezt, minthogy a házak leégték, lakóik menekülésszerűen, értékeik jelentős részének hátrahagyásával távoztak, a korabeli háztartások teljes edénykészletének tekinthetjük. Erre mutat az is, hogy leégett házakban más területeken is hasonlóan gazdag felszerelést találtak.² Nem bizonyult tehát időtállóan az a megállapítás, mely szerint a korszak háztartásaiban kevés edényt használtak.³

A borsodi gazdag és rendkívül szerencsés kerámialelet kapcsán először nyílik lehetőségünk arra, hogy egy településről származó, zárt, többségében ép tárgykból álló leletegyüttest elemezzünk (2. kép). A vizsgálat eredményei részben összevágának a korábbi kutatások megállapításával, részben azonban eltérnek azoktól.

Az előkerült leletanyagot elsőként formai szempontból rendszereztem. Az így kialakult csoportokat összevettem a temetők, illetve más, nagy valószínűséggel a 10. századra keltezhető települések leletanyagával.

FAZEKAK

A Borsodon előkerült edények túlnyomó többsége különböző méretű fazék. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi lelőhelyeire.⁴ A fazék évszázadokon át élő edénytípus, eredete tisztázatlan. A temetők leleteinek vizsgálatából Kvassay Judit azt szűrte le, hogy a későavar kori formákat és díszítést őrző fazekak nyúlánkab, tojásdad alakú fő típusával szemben a 10-11. századi magyar fazekak túlnyomó többsége zömök volt. Öblük mérete nagyobb magasságuknál, és szájuk szélessége gyakran meg is haladta azt.⁵ Ezzel szemben a borsodi fazekak legnagyobb része nyúlánkab alakú, azaz magasságuk meghaladja öblük átmérőjét (3. kép). Igazán

1 HEROLD 2004. Lásd még ugyanebben a kötetben Szilágyi Veronika, Simonyi Erika és Szigeti Judit cikkét.

2 Brandenburgban egy 11. századi leégett házban 20 cserépedényt, és 22 fából készült edényt, illetve tároló alkalmatosságot találtak. Vö: GREBE 2000, 170.

3 MÉRI 1964, 45; KOVALOVSKI 1980, 46.

4 KOVALOVSKI 1980, 44; JANKOVICH 1991, 191; MÜLLER-MÜLLER-MUČI-NEKUDA 1993, 68. De a fazekak, elsősorban a közepes méretű fazekak, túlsúlyban voltak még az újkori parasztháztartásokban is. Vö: KRESZ 1960, 309–310, 353, 356–357.

5 KVASSAY 1982, 19, 38, 40, MESTERHÁZY 1975, 217–218, TAKÁCS 1996a, 135. skk.

széles szájú, zömök edényt keveset találhatunk közöttük (4 kép). A fazekak a felső egyharmadukban, többnyire a válluknál érik el legnagyobb szélességüket.

A borsodi fazekak nyúlánk formáját, mint egy korábbi időszak jellegzetes fazéktípusát, a 10. században archaikusnak tekinthetnénk.⁶ Az újabb kutatások eredményei viszont kissé árnyaltabbá tették a korábbi, oly egyértelműnek látszó képet. A későavar kori településeken és temetőikben a korábról jól ismert tojásdad alakú fazekak mellett,⁷ nagyobb méretű, öblös hasú edények is napvilágot láttak.⁸ Ugyanakkor az is kitűnt, hogy a zömök fazékforma nem annyira a 10. századi, mint inkább az Árpád-kor későbbi időszakaiban lakott településekre jellemző.⁹ A borsodiakhoz hasonló arányú, többségében nyúlánk formájú edényeket figyeltek meg más, 10. századi település feltárásán is (Esztergom-Szentgyörgymező,¹⁰ Örménykút¹¹).

Borsodon egy-egy háztartáson belül különféle méretű, anyagú, és minőségű fazék fordult elő. Feltehető tehát, hogy rendeltetésük sem volt azonos. Biztosan főzőedények voltak azok a fazekak, amelyekben ételmaradékokat leltünk. De jelenlegi tudásunk szerint főzőedényeknek tekinthetjük a többi fazekat is.

A borsodi leletek közt azonban szép számmal akadnak kis fazekak, más megnevezésben bögrék is (5. kép). Ez utóbbiakat az étel - ital felszolgáolására használt, úgynevezett asztali edények között tartja számon a kutatás.¹² Magam azonban úgy vélem, hogy a tárgyalt korszakra vonatkozóan az „asztali edény” megnevezés anakronizmus, hiszen az asztali edényeket feltételező terítés és tálalás még a jóval későbbi időkben sem volt általános.¹³ Hozzá kell még tennünk, hogy a borsodi kis fazekakon több esetben koromnyomokat is megfigyeltünk, amely egyértelművé teszi, hogy ezeket

az edényeket nem csupán tálalásra, hanem főzésre is használták.¹⁴

Míg a településeken, így Borsodon is, a legkülönbélebb méretű fazekak kerülnek elő, addig a sírokban általában kisebb darabokat lelnek.

A legnagyobb fazekak kapcsán felmerülhet, hogy nem főző-, hanem tárolóedények lehettek. Ennek azonban ellentmondani látszik az, hogy a többi, kisebb ürtartalmú edénnyel együtt, sőt, több esetben egymásba helyezve kerültek elő. Tároló funkciójuk ennek ellenére nem zárható ki. Felmerülhet ez a borsodi fazekak között egyedülálló, nagyméretű, igen széles szájú fazékkal kapcsolatban is, amelyet azonban csak töredékeiben találtunk meg.

PITHOSZOK

Kétségtelen, hogy a hazai leletanyagban egyedülálló, nagyméretű, szűk szájú, hengeres nyakú, erősen hasasodó edényünk, a pithosz, tároló edény volt. Ezt bizonyítja, hogy elszenült gabona magvakkal színültig telve találtuk meg (6–9 kép). A borsodi településen több hasonló típusú tárolóedény töredéke is napvilágot látott. A pithoszunkkal a magyarországi közölt anyagban leginkább a nyírtasi edény rokonítható. A tárgyat Németh Péter feltételeesen 9. századi szláv urnának határozta meg.¹⁵ Újabban Takács Miklós a hengeres nyakú edények családjába sorolta.¹⁶ Magam azonban már korábban is felhívtam a figyelmet a nyírtasi urna és a borsodi pithosz hasonlóságára,¹⁷ s ma is úgy vélem, a két darab azonos típusba tartozik. Mindkettő nagyméretű tároló edény. Pithoszunk egy igen közeli párhuzama az alsó-ausztriai Thunau am Kamp-i lelőhelyen került elő.¹⁸ Formáját tekintve nagyon hasonló

6 KVASSAY 1982, 37, 39–40; TAKÁCS 1996a, 135. skk; KVASSAY–KISS–BONDÁR 2004, 141.

7 - BALOGH 1999, 114.

8 SZ. GARAM 1981, 144; SZÖKE 1992a, 136–137, 139; SZÖKE 1992b, 62–64; SZÖKE 1992c, 136–137; SZÖKE 1994, 256; TRUGLY 1996, 147; HEROLD 2004, 55.

9 HOLL 1963, 336; Cs. Sós–Parádi 1971, 128; KOVALOVSZKI 1975, 211; KOVALOVSZKI 1980, 44; HEROLD 2004, 55. Mindemellett természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a fazék, a korszak legáltalánosabban elterjedt edénytípusa volt, formája igen lassan változhatott. Vö: TAKÁCS 1997, 208.

10 LÁZÁR 1998, 75.

11 HEROLD 2004, 45, 47, 26. kép 3. kerámiacsoport

12 TAKÁCS 1997, 208.

13 WOLF 2003, 94, 26. j. További irodalommal.

14 Koromnyomokat nem egy, sűrűre tett kisleveleken is megfigyelték. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt az edénytípust máshol is használták főzésre, vagyis csupán „asztali edény”-ként való használatuk kizárható. Takács 1995–1997, 67, Wolf 2003, 101, 82. j.

15 NÉMETH 1975, 18, 6. kép

16 TAKÁCS 1997, 210, 216, 218. Takács az edénycsaládot négy altípusra osztja. A nyírtasi edényt további három darabbal (Lébény, Halimba, Budapest) együtt a negyedik, hengeres, de nem bordázott nyakú, fületlen edények csoportjába teszi. Máshol azonban ugyanebbe a csoportba más lelőhelyről származó darabokat sorol (Budapest, Borsod, Lébény, Muzsla), s csak feltételeesen helyezi ide a nyírtasi edényt. TAKÁCS 1997a, 78, 88. vonatkozó irodalommal. Az említett példányok azonban sem formai, sem funkcionális szempontból nem hozhatók kapcsolatba egymással. Még csak a koruk sem azonos. Így a Takács általa alkotott kategóriát nem tudom elfogadni.

17 WOLF 1996, 243.

18 CECH 1991, 59, 7. kép 1, 11. kép. Az edényt a szerző szláv palackformának véli.

egy másik ausztriai lelőhelyen napvilágot látott példány is.¹⁹ Az edénytípus legközelebbi párhuzamai azonban a szaltovói kultúra edénművességében találhatók.²⁰ A tárolóedények Borsodon épp úgy, mint a fentebb említett többi lelőhelyen, a kerámiaanyagának csak kis, általában 1% körüli hányadát teszik ki.²¹

TÁLAK

A borsodi leletek között a fazekaknál kisebb számban ugyan, de meglehetősen gyakorisággal fordulnak elő a tálak. Többségük kisméretű, kónikus, alakját és méretét tekintve leginkább virágcserepre emlékeztető. Szájuk tölcésesen kiszélesedik, peremük vízszintesen, ferdén kifelé, illetve befelé levágott. Csaknem mindegyik alján erőteljes talpkarika található (*10. kép*). A tálak, ha csak kismértékben is, de mind különböznek egymástól. Két egyforma darab nem fordul elő közöttük. Néhány töredékesen megmaradt darab igen finom kidolgozású. Hasonló tálkákat több korai településünkön is találtak.²² Nem ismeretlen ez a tálforma a 10. századi sírokba tett kerámiák között sem.²³ A típus legjobb párhuzamai azonban ugyancsak a szaltovói kultúra és dunai bolgár területekről származnak.²⁴

Tálaink között mindössze egy, a többenél nagyobb méretű, behúzott peremű darab található (*11. kép*). Hasonló tál töredékét lelték a Veresegyház-ivacsi,²⁵ a Sopron-Bánfalvi úti,²⁶ és a Kiszombor-nagyszentmiklósi úti²⁷ telepfeltárásokon is. A típus épp példányai a Szob-

kiserdei,²⁸ valamint a halimbai²⁹ temetőkből kerültek elő. A behúzott peremű tálakról a témával foglalkozó kutatás úgy vélekedik, hogy az a 8–9. századi kerámiaművesség jellegzetes termékei voltak a Kárpát-medencében, s a helyi avar-szláv mesterek révén maradtak fenn a magyar honfoglalás utáni időkben is.³⁰ E tálforma azonban épp oly ritka a 8–9. századi,³¹ mint a későbbi leletek között.³² Ennek következtében hazai leleteink idáig nem tették lehetővé a típus időrendjének részletes kidolgozását. Jelenlegi ismereteink szerint ez a forma a Kárpát-medence egész területén elterjedt és a 10–11. században is használatban maradt.³³

A behúzott peremű tálak eredetét és időrendjét illetően egyelőre csekély támpontot nyújtanak a távolabbi területekről előkerült analógiák is. Egy, a borsodihoz hasonló, Alsó-Ausztriában lelt darabot 9–10. századi szláv kerámiának határoztak meg.³⁴ Ugyanezt a típust Bulgáriában 8–9. századi bolgár, Romániában 9–10. századi, esetleg a 11. század elején is továbbélő helyi kerámiának, Oroszországban, a szaltovo-majáki kultúra területén 8–10. századi készítménynek tartják.³⁵ 12. századi helyi kerámiának vélik a tál típus Belgrádban előkerült példányait.³⁶ S ugyancsak a 12. századra datálják a Berlin-Spandauban lelt darabokat, melyeknek formáját az Elba-Saale vidékről, illetve Csehországból származtatják.³⁷

A behúzott peremű tálakról tehát egyelőre csak azt mondhatjuk, hogy éppúgy, mint a fazékformák, széles körben elterjedtek, általánosan ismertek voltak. S bár a forma hosszú időn keresztül, szinte változtatás nélkül

19 FRIESINGER 1975, 15. kép.

20 MAGOMEDOV 1990, 285, 1. tábla 2; KRASIL'NIKOV 1990, 239, 21. kép, 240, 22. kép; FLÉROV 1990, 132, 10. tábla 2–3; BARAN 1986, 447, 105. kép 5.

21 CECH 1991, 59; KRASIL'NIKOV 1990, 210.

22 Tiszaeszlár-Bashalom: KOVALOVSKI 1980, 37. 25. rajz 6, 18. tábla 2–2a, Doboz: KOVALOVSKI 1975. 219. 15. kép 9, Örménykút: HEROLD 2004, 44, 62, Esztergom-Szentgyörgymező: LÁZÁR 1998, 22, 13. kép 1–2, 34, 25. kép 7, 75, Tiszatarján-Naba-ér: RINGER 2006, 204, Bihar (Biharia, Bihar vm, Románia): COSMA 2002, 50. kép 2, 7.

23 Tiszabercel-Ráctemető: ISTVÁNOVITS 2003, 193, 180. kép 1. további irodalommal, Oroszvár (Rusovce Szlovákia): KVASSAY 1982, 23, 137, XX. tábla, Nyitra-Zoboralja (Nitra-Pod Zoborom Szlovákia): VLKOLINSKA 1996, II. tábla 2-3., Halimba: TÖRÖK 1962, LVII. tábla 395. sír, LXVIII. tábla 577. sír, LXIX. tábla 521. sír, 85. sír., Bánkeszi (Bánov, Szlovákia): TOČIK 1968, 9–10. I. tábla 3, Szob-Vendelin: TÖRÖK 1956, 132.

24 ČEBOTARENKO 1990, 71, 10. tábla 7., BARAN 1986, 447, 105. kép 8, ȘTEFAN-BARNEA-COMȘA-COMȘA 1967, 141, 84. kép 7–8, 11, 86. kép, 87. kép, 118. kép; FLORESCU-FLORESCU-DIAONU 1958, 227–232. 158, 84. kép, 198, 104. kép, 209, 110. kép, BIKINY 1994, 16. tábla 2, 15. kép, DONCSEVA-PETKOVA 1977, 33. kép d, XXIX. tábla 341, 348, 353. kép, 96–98; POPOVIĆ-IVANIŠEVIĆ 1988, 3. kép 11–12.

25 MESTERHÁZY 1983, 141, 153, 16. kép 4.

26 GÖMÖRI 2002, 155–156, 122. kép 3.

27 BÁLINT 2003, 336, 2. kép.

28 BAKAY 1978, 2., XIV. 41. sír

29 TÖRÖK 1962, LXVIII. tábla, 345, 32. sír

30 TAKÁCS 1993, 450.

31 KVASSAY 1982, 41, SZŐKE 1992a, 137, 139, 16. kép 9, 19. kép, SZŐKE 1992b, 64, 173–174, 23. tábla, 61. sír, SZŐKE 1994, 256, 18. kép 7, SZŐKE 1996, 68, 34. kép 2, 45. kép 1, VIDA 1990–1991, 348, VI. tábla, BÁLINT 1991, 53, CECH 1991, 60.

32 Kvassay 1982, 41, Takács 1996, 338.

33 TAKÁCS 1997, 208, TAKÁCS 2012a 421, BÁLINT 2003, 336.

34 CECH 1991. 60. 8. kép

35 DONCSEVA-PETKOVA 1977. II. típus. XXIX. T. 339, 340., 96., ȘTEFAN-BARNEA-COMȘA-COMȘA. 1967. 136. 77. kép 3.

36 BIKINY 1994. 16. tábla 7.

37 MÜLLER-MÜLLER-MUČI-NEKUDA 1993. 57. t. 1–2., 60. t. 3., 68. 5. 105. t. 12., 69., 72.

élt, egy-egy lelőhelyen a kerámialeleteknek csak igen kis százalékát teszi ki. Azaz a mindennapi életben ritkán használták.

Mint említettük, a 10–11. századi telep- és sírleletek között valamivel gyakoribb a kónikus, virágcserép alakú tál. A típus egy-egy képviselőjét megtalálhatjuk a Kárpát-medence 8–9. századi leletei között is.³⁸ Az Árpád-kor későbbi szakaszaiban való továbbélésére azonban jelenleg nincs adatunk.

BORDÁSNYAKÚ EDÉNYEK

A borsodi edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak, amelyekből a településen különböző méretű és formájú darabok láttak napvilágot. Nagy többségük töredékesen került elő. Néhány közülük igen finom kidolgozású (12. kép).

A bordás nyakú edények eredetével igen sokat foglalkozott kutatásunk. Elsőként Mesterházy Károly,³⁹ majd nyomában több kutató is elemezte a témát. S bár a kérdéssel kapcsolatban viták dúltak, abban a közelmúltig egyetértettek a kutatók, hogy ez az edényfajta a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében.⁴⁰ Jankovich B. Dénes szerint azonban a típus eredetének megállapításához nincs elég adatunk. Tény, hogy a Kárpát-medencén kívül a Balkánon, Kelet-Európában, sőt távolabb K felé is felbukkan. Sehol sem ismerjük egy korszak, vagy teletípus meghatározó leletanyagaként, minden lelőhelyen egyedi darabok formájában jelentkezik. E két szempont tehát ellentmond annak, hogy ezt az edénytípust egy népcsoporthoz, vagy egy etnikumhoz kössük, még akkor is, ha a tárgyak keletzése mindenhol egybehangzóan 10–11. század.⁴¹ Hasonlóan vélekedik Bálint Csanád is. Az „eddig kelet-európai, kazáriai eredetűnek tartott edénytípus (bordásnyakú palack) Itáliában és a Közel-Keleten is előfordul, következésképpen az Bizánc hatását s nem valamilyen kelet-európai hagyomány, netán etnikum jelenlétét jelzi a 10. századi Kárpát-medencében.”⁴² Úgy tűnik tehát, hogy az edénytípus eredetét illetően nem jutott dűlőre

a kutatás, sőt, mint láttuk, többen a magyarsággal való kapcsolatát is megkérdőjelezték.

A típus eredetével szemben a bordás nyakú edények rendeltetésével szinte egyáltalán nem foglalkozott a szakirodalom. Csak a Przemysl-ben napvilágot látott példány kapcsán említi meg Koperski és Parczewski, hogy az edények funkciója hasonló lehetett a baskírok által még a 20. század elején is használt bőredényekéhez, amelyekre formájuk is emlékeztet.⁴³ S tegyük hozzá, e bőredények még napjainkban is a tej feldolgozására szolgálnak Belső-Ázsia nomád népeinél.⁴⁴

Ugyanakkor a néprajzi anyagból is ismerünk számos olyan cserépből készült vajköpülőt, amelynek formája igen hasonlít, sőt megegyezik a bordás/hengeres nyakú, füles edényekével.⁴⁵

Éppen ezért magam úgy vélem, a „bordás nyakú edények” funkcionális csoportot alkotnak, amelyekre a tej feldolgozása, a tej, esetleg tejtermékek tárolása során lehetett szükség. Nyakkiképzésük nem annyira díszítő, mint inkább praktikus okokra vezethető vissza.⁴⁶ Hasonlóan gondolkodhatott Gömöri János is, amikor az általa bemutatott kapuvári edény kapcsán azt írta: „A kisméretű tárolóedény magas, bordázott nyaka alkalmas volt arra, hogy ha textillel vagy bőrrrel lefedték a széles száját, akkor fonallal, vagy bőrszíjjal erősen beköthessék azt.”⁴⁷

Az eddig ismert példányok nemcsak Borsodon, hanem máshol is, jórészt töredékesek, így az edények formája nem állapítható meg (13. kép). Az ép darabok között vannak különböző méretű füles és fületlen bögrék, fazekak, palackok Egy-egy lelőhelyen, legyen az település, vagy temető, csak kis százalékát teszik ki az előkerült kerámialeleteknek. Valószínű tehát, hogy a mindennapi életben a fazekaknál, bögréknél ritkábban használták őket. Mégis, az egyre szaporodó leletek azt bizonyítják, hogy e speciális edénytípus, következésképpen az a munkafolyamat is, amelyben szükség volt rájuk – nagy valószínűség szerint a tej feldolgozása – széles körben ismert, elterjedt volt a 10–11. századi Kárpát-medencében.⁴⁸ Meglehet, hogy a mieinkhez hasonló edények időben és térben való többszöri feltűnése az azonos használati mód következménye.⁴⁹

38 SZŐKE 1992b, 264–265, 39. tábla, 10/3. objektum.

39 MESTERHÁZY 1975, 99–115.

40 Legutóbbi összefoglalás: TAKÁCS 1997a, 78. vonatkozó irodalommal

41 JANKOVICH 1994, 409.

42 BÁLINT 2004, 39.

43 KOPERSKI–PARCZEWSKI 1978, 226.

44 BENKŐ 1998, 64, 66–67; CSUPOR–RÉKAI 2003, 7. 1. ábra, 14. 11. ábra

45 CSUPOR–RÉKAI 2003, 10, 5. ábra, 34, 1. kép, 35, 2. kép, 51, 3. kép, 57, 1–2. kép.

46 Hosszú, hengeres nyakú edényben, száját bekötte készítették a vaját még a 20. század elején is Anatóliában. Vö: TAGÁN 1940, 467, 469, 17–18. kép.

47 GÖMÖRI 2002, 43, 184. j.

48 TAKÁCS 2012a, 416. Takács Miklós úgy véli, a bordás, illetve hengeres nyakú, edények fő elterjedési területe a Felső-Tisza-vidék. Összefüggést lát az edénytípus és a honfoglaló magyarság fegyveres, elit rétegei között. Úgy véli, hogy a borsodi település is e csoport lakóhelye lehetett és ez indokolhatja a bordás nyakú füles edények nagy számát is a lelőhelyen. Vö: TAKÁCS 2012a, 418–419.

49 Vö.: 58–61. jegyzet

Jelenlegi tudásunk szerint a nyakukon vízszintes bordával tagolt edények hiányoznak a Kárpát-medence 8–9. századi fazekas termékei közül. Így megjelenésüket mégiscsak a honfoglaló magyarság betelepedésével kell kapcsolatba hoznunk. Ez az edényfajta az Árpád-kor későbbi időszakaiból egyelőre ismeretlen.⁵⁰

PALACKOK

A borsodi ép edények közül figyelmet érdemel egy bordásnyakú palack, mivel ez a típus idáig igen ritka volt (14. kép).

Palacknak, folyadéktárolásra alkalmas edénynek kell tekintenünk a borsodi leletegyüttes egy további darabját is, noha alakja kissé eltér az előzőétől. Erősen domborodó hasához rövid, szinte csak jelzésszerű, összeszűkülő nyak, majd enyhe ívben, tölcséresen kiszélesedő száj csatlakozik (15. kép). A borsodihoz leginkább a halimbai temető 89. sírjában lelt darab hasonlít, amelyet Kvassay Judit „váza alakúnak” nevezett el.⁵¹ Hasonló formájú a kryloszi temetőből előkerült példány is, bár ez valamivel nagyobb méretű.⁵²

A borsodi leletek között napvilágot látott egy nagyméretű palack/kanna is (16. kép), melyhez hasonló a hazai közölt leletek között nem találtam.⁵³

A korszak leletanyagában ritkák, és formájukat tekintve igen különbözőek a palackok. Általában a 8–9. századi avar-szláv kerámiaművesség hagyatékának tartják őket.⁵⁴

FEDŐK

Edényeink egy részének peremén fedőhoronyszerű mélyedés található, noha cserépfedőt mindezideig nem ismerünk a 10. századból.⁵⁵ A borsodi leletek között

azonban két olyan tárgyra is bukkantunk, amelyet nagy valószínűséggel fedőnek tarthatunk. Olyan hengeres nyakú edényekhez tartozhattak, amelyeknek szájába pontosan illeszkedtek, karimájuk mélyen belenyúlhatott az edény nyakába (17. kép).⁵⁶ E két tárgy fedőként való értelmezési lehetőségére a népi fazekasságból jól ismert, folyadéktárolásra használt, hengeres nyakú kanták, és a szervesen hozzájuk tartozó fedők hívták fel a figyelmemet.⁵⁷ Formáját tekintve kantának tarthatjuk a fentebb bemutatott edényt is, amelynek szájába éppen beleillik a kisebbik fedőnk (18. kép).

S bár a szaltovó-majáki kultúra, valamint volgai bolgár területen több fedőtípus is elterjedt,⁵⁸ a borsodiakhoz hasonló darabokat a közölt anyagban nem találtam.

KÖPÜLŐ EDÉNY

A tej feldolgozására használhatták a borsodi kerámiaegyüttes egy további darabját is. Nagy valószínűséggel vajköpülő lehetett az a megközelítőleg 40 cm magas, hengeres testű edény, amely egyedülálló az itteni leletek között (19. kép). A köpülőedény hazai párhuzamai az örményküti település-feltáráson láttak napvilágot.⁵⁹ S mint a borsodi kerámialeletek több típusának, a vajköpülőnek is a szaltovó-majáki kultúra, valamint dunai bolgár területéről származnak a legközelebbi analógiái.⁶⁰

Hasonló jellegű edényt szintén ismerünk a néprajzi anyagból is.⁶¹

Nemrégiben, egy Kompolton előkerült lelet kapcsán, az említett edények vajköpülőként való használatát törékenységükre hivatkozva megkérdőjelezte Takács Miklós.⁶² Amint azonban a fentebbi néhány példából is látszik, cserépedényeket egészen a közelmúltig használtak vajkészítésre. Nincs tehát okunk kételkedni a tárgyalt edénytípus korábbi használati módját illetően sem.

50 Ez alól csak a malomfalvi leletek egy része kivétel, amelyeket Kurt Horedt a 12–13. századra keltez (Moresti-C csoport). Vö: HORED T 1984, 46. Horedt keltezését azonban több bíráló érte. Vö: JANKOVICH 1994, 408, 4. j.

51 TÖRÖK 1962, XCVI. tábla

52 KVASSAY 1982, 24; PASZTERNÁK 1937, 140, CXXXVI. tábla 1.

53 Formáját és méretét tekintve edényünkhöz igen hasonlóak a szaltovói kultúra két, illetve három füllel ellátott kannái. Vö: FLÉROV 1990, 121–122, 4. tábla 1–2, 5. tábla 1, 4; KRASIL'NIKOV 1990, 208, 17. tábla 1, 18. tábla 2. A borsodi példányról nem lehet eldönteni, hogy palack, vagy esetleg füles kanna volt-e, mivel éppen azokon a részeken töredékes, ahol a szaltovói darabok füle helyezkedik el. Annyi azonban bizonyos, hogy a hasonló edények a szaltovói kultúrában is ritkák, a leletanyagnak megközelítőleg 1%-át teszik ki.

54 TAKÁCS 1993, 216–217; TAKÁCS 2000, 7–10. további irodalommal, TAKÁCS 2012a 422–423.

55 PARÁDI 1958, 157.

56 A 14. kép 1. tárgyát korábban olajmécesnek véltem. Vö: WOLF 1992, 419, 25. kép. Hasonló formájú méceszt azonban idáig nem sikerült találnom. Ettől függetlenül ezt a funkciót sem zárhatjuk ki egészen.

57 Vö: IGÁZ-KRESZ 1965, 110–111.

58 PLETNYEVA 1959, 14. kép 15–20.

59 HEROLD 2004, 18, 44.

60 Köpülő edény került elő Sarkelből: PLETNYEVA 1959, 220 8. kép, 1967, 122, 30. kép 6; PLETNYEVA 1981, 47. kép 28; BÁLINT 1989, 49. 21. kép 7. Több köpülő edény látott napvilágot a dunai bolgár településeken is. Popino: VÁŽAROVA 1956, 12-b. kép. Dmitrov, Popino: PLETNYEVA 1967 122, Bogatoe: HEROLD 2004, 18. 23. j.; Dinogetia: ȘTEFAN-BARNEA-COMȘA-COMȘA 1967, 142. 79. kép 5.

61 CSUPOR-RÉKAI 2003, 68, 1. kép.

62 TAKÁCS-VADAY 2004, 35.

és használták.⁷³ Az edény rendeltetése nyilván ismeretes volt azok előtt is, akik a sírba helyezték. A sírokban lelt edények viszonylagosan kis méretének tehát nem „asztali edény” mivoltuk, hanem sokkal inkább az lehet az oka, hogy bennük egy személynek, méghozzá az esetek túlnyomó többségében gyermeknek, vagy nőnek készítettek ételt.⁷⁴

A bogrács azonban nemcsak a sírletek közül hiányzik, és nem a borsodi az egyetlen olyan korai telepünk sem, amelynek edénykészletében nem találjuk meg.⁷⁵ Nem került elő bogrács-töredék a rózsási település korai részletéből.⁷⁶ Sőt, a bográcsok hiányából egyenesen a teleprészlet korai voltára következtetett az ásató.⁷⁷ Nem letek bográcsot a Fonyód-bélatelepi ásatás során sem.⁷⁸ A veresegyházi, legóvatosabb közelítéssel is a 11. század elejére tehető házakból egy, meghatározatlan korú bogrács-töredék látott napvilágot.⁷⁹ Hiányzik a korongolt cserépbogrács a Tatabánya-Dózsakertben feltárt, 10. századra keltezhető I/1977-es házból is.⁸⁰ Egy bogrács-töredéket letek Mezőkeresztes-Cethalmon.⁸¹ Nem került elő viszont cserépbogrács Tiszatarján-Nabai part lelőhelyről.⁸² Mindössze egy, a 11–12. század

fordulójára keltezhető bogrács-töredék került elő az Esztergom-Szentgyörgymezőn feltárt 10. századi falu egy gödrének betöltéséből.⁸³ Egyet sem találtak viszont az örménykúti település 10. századi részében.⁸⁴ Ez utóbbi három teleprészlet kerámiaanyaga más vonatkozásban is nagy hasonlóságot mutat a borsodival.

De kevés a formája és díszítése, elsősorban a bekarcolt hullámvonal dísz alapján a 10–11. századi leletek közé sorolt darab is.⁸⁵ A keltezést különösen nehezé teszi, hogy a korszak díszítő motívumainak elkülönítése egyelőre csak tág határok között lehetséges,⁸⁶ és nem sikerült a későbbi időszakokban is használatos, általános típusok, illetőleg a csak a 10–11. századra jellemző bográcsformák minden kétséget kizáró szétválasztása sem.⁸⁷ Arra tehát, hogy az Árpád-kori Magyarország oly népszerű, és gyakori edényét, a cserépbográcsot, a 10–11. században már használták volna jelenleg semmiféle konkrét bizonyítékkal, nem rendelkezünk.⁸⁸

A fentebbiek tükrében erősen kérdésesnek látszik a honfoglaló magyarság életmódjának és a cserépbográcsok összekötésének lehetősége is. Azt, hogy a cserépbogrács egy sajátos, nomád életforma tartozéka lehet, már

73 FODOR 1996a, 406; TAKÁCS 1997b, 212.

74 KVASSAY 1982, 13; RÉVÉSZ 1996, 187. A sírba tett kerámia mérete valóban csak viszonylagosan kisebb a településeken letekénél. Az eltérést leginkább a fazekaknál lehet megfigyelni, amelyeknek a magassága 6–21 cm között változott, a leggyakoribb azonban a 10–12 cm magasságú kis fazék. A palackok, tálak, bordásnyakú edények esetében nincs méretbeli különbség. Vö: KVASSAY 1982, 19, 23–24.

75 MESTERHÁZY szerint a cseréptüstk jelenléte egyáltalán nem bizonyítja a település 10. századi voltát. Vö: MESTERHÁZY 1974, 218.

76 KOVALOVSKI 1960, 53; JANKOVICH 1994, 410.

77 KOVALOVSKI 1960, 53. „Sem cserépbogrács darabot, sem pedig szélesközű, bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített edénytöredéket nem találtunk. Mindez arra mutat, hogy a település már a X. században fennállott.”

78 HORVÁTH 1968, 138.

79 MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983, 121.

80 VÉKONY 2002a, 28. Vékony szerint a „...korongolt cserépkondér ... a 10. század legvége előtt a Kárpát-medencében nem tűnik föl.”

81 SIMONYI 2001a, 371.

82 RINGER 2006, 206.

83 LÁZÁR 1998, 76.

84 HEROLD 2004, 62–63.

85 Cs. SÓS–PARÁDI 1971, 130, 134; PARÁDI 1973, 234, 12. jegyzet; FODOR 1977, 341, 135. jegyzet; TAKÁCS 1986, 116–118; MESTERHÁZY 1988, 240.

86 TAKÁCS 1993b, 449, 16. jegyzet.

87 TAKÁCS 1993b, 462; TAKÁCS 1996b, 336–337. Sajnos nem tartom meggyőzőnek Takács Miklós érvelését, amelyet a bográcsok Veszprém megye korai leletanyagában kimutatható igen csekély százalékos arányával kapcsolatban kifejtett: „E furcsa arány azonban nézetem szerint nem annak a következménye, hogy a cserépbogrács használata csak a 11. század vége után terjedt volna el. Könnyen bizonyítható ugyanis, hogy a korai időszakban használatos számos bogrács-típusnak csak egy része tűnt el a 11–12. század fordulóján. Azaz, az egyes „átlagtípusok” ugyanúgy keltezhetők az Árpád-kor korai és középső harmadára.” Számomra ugyanis ez okfejtés lényege éppen az, hogy a bográcsok keltezése meglehetősen bizonytalan, az egyes példányok korai, vagy későbbi keltezése jobbra tetszőleges. Korai településeink időrendjének megállapításához más fogódzópontokat kell keresnünk

88 Uwe Fiedler úgy véli, a kézzel formált cserépbográcsok egy része a 10. századra keltezhető. Ennek bizonyítékát abban látja, hogy kézzel formált és kézikorongon készült bográcsok együtt kerültek elő például Dobozon is. FIEDLER 1994, 339, 347. A dobozi ásatás eredményei azonban mind a mai napig publikálatlanok. Előzetes jelentésében Kovalovszki Júlia csak megemlítette, hogy kerültek elő kézzel formált bogrács-töredékek is, amelyeket a Pletnyeva által publikált leletek alapján a 9–11. századra keltezett. Az Árpád-kori leleteken kívül más, szórványos későavar kori leletek is napvilágot láttak, amely azt bizonyítja, a terület már a honfoglalás előtt is lakott volt. Addig azonban, amíg nem ismerjük az egyes dobozi objektumokat és a belőlük előkerült leleteket sem a korongolt és korongolatlan bográcsok egyidejű használatát, sem pedig ezek 10. századi keltezését nem tekinthetjük bizonyítottnak. Vö: KOVALOVSKI 1975, 219, 222, 19–20. jegyzet. Ugyanez a helyzet a Fodor István által említett másik lelőhely, Tiszavalk-Tetés leleteivel is. Itt egy gödörből II Géza (1141–1162) pénze, egy másik, háznak meghatározott objektumból származó cserépekkel együtt két kézzel formált cserépbogrács töredéke, egy sütoharang töredéke, valamint egy kézi korongon formált cserépbogrács töredéke látott napvilágot. MNM Árpád-kori Gyűjtemény 70. 28. 1–70. 31. 8. B. Vö: FODOR 1984, 105–106, 65–66. jegyzet. Zárt leletegyüttest tehát, amelyben korongolt és kézi korongon készült cserépbogrács is megtalálható, és amelyet minden kétséget kizáróan 10. századra keltezhetünk, nem ismerünk. És ahogyan azt Uwe Fiedler is megfogalmazta, egy-egy szórványos lelet, vagy bolygatott ház betöltése nem helyettesítheti ezt. Vö: FIEDLER 1994, 337.

Höllrigl József felvetette.⁸⁹ Szabó Kálmán volt azonban az első, aki a bográcsok használóiiban a késő Árpád-kor magyar pásztorait látta.⁹⁰ Szőke Béla alapvető munkája nyomán a magyar kutatásban általánosan elfogadottá vált, hogy a cserépbogrács a magyarsággal együtt jelent meg a Kárpát-medencében. Ugyancsak ő rajzolta meg a bográcsok használata révén körvonalazható életmódot is, azt a félnomád, nagyállattartó gazdálkodási módot, amelyből véleménye szerint a bográcsleletek Kárpát-medencén belüli sajátos elterjedése is levezethető.⁹¹ Az újabb kutatások azonban egyértelművé tették, hogy a 10. századi magyar szállásterületnek éppen azon a részén, a Felső-Tisza-vidéken, ahonnan a leggazdagabb honfoglalás kori temetők ismertek, igen kevés cserépüst került elő.⁹² A Bodrogyó közéből pedig, amely földrajzi adottságai folytán kiválóan alkalmas volt a fentebb jellemzett életmódra, egyetlen üsttöredéket sem ismerünk.⁹³ Hasonló a helyzet a nagyállattartásnak ugyancsak tág teret biztosító Rétközben is.⁹⁴ Vagyis pont azokról a területekről, és azokból az időszakokból hiányoznak a bográcsleletek, amelyekben jelenlegi történeti és régészeti ismereteink alapján még elképzelhető lenne, hogy a magyarság speciális, félnomád életmódot folytatott. Ha pedig mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy a bográcsleletek a 12. században szaporodnak meg, használatuk pedig a 12–13. században vált általánossá, akkor semmiképpen sem tarthatjuk fent azt az elképzelést, amely szerint a magyarság az üstök készítési hagyományait a Don-vidéki levéidai hazájából hozta magával, ahol a 8–9. században a szaltovói műveltség népeitől az üst használatával együtt járó, letelepülő félben lévő, félnomád életmódot

is átvette.⁹⁵ Ekkor ugyanis valóban az a képtelen helyzet állna elő, amelyet oly találóan jellemzett Bóna István: „... a magyar „nomádok” 300-400 évvel a honfoglalás után sem szálltak le a lóról, talán még étkezés céljából sem.”⁹⁶ Ezzel szemben írásos forrásaink és régészeti adataink egyaránt azt bizonyítják, hogy a bográcsok tömeges elterjedésének idején a magyarság letelepült, földművelő életmódot folytatott.⁹⁷ Maga a pusztá tény, hogy az Árpád-kor folyamán nemcsak a falvakban, hanem királyi curtisokban, városokban, kolostorokban, azaz az összes korabeli településtípusban használták a bográcsot,⁹⁸ ellene mond az üstök speciális életmódhoz való kötésének. Vagy az Árpád-kor későbbi szakaszában a bogrács már nem jelöl félnomád életformát? Erősen kétségessé teszi ezt az is, hogy a 14. század elején meginduló marhakereskedelem nem tudta életben tartani ezt az edénytípust.⁹⁹

A bográcsleletek Kárpát-medencén belüli eloszlása nem egyenletes. Igen kevés a bogrács-töredékek aránya Veszprém megye korai kerámialeletei között.¹⁰⁰ De kis, szinte elhanyagolható arányban kerültek elő Zala, Somogy, Észak-Pest megye területéről, a Felvidék keleti, a Dunántúl déli részéről, illetőleg a Tiszántúl északi harmadából. Vannak továbbá a Kárpát-medencének olyan domb- és hegyvidéki tájai, ahonnan idáig nem ismerünk cserépbográcsokat.¹⁰¹ Ezzel szemben Erdélyben síkvidéki és hegyes-völgyes területen egyaránt megtalálhatók.¹⁰² A fentiek fényében a bográcsleletek hiányát nem tekinthetjük csak az adott terület gazdálkodásával összefüggő jelenségnek.¹⁰³ Sokkal valószínűbb, hogy a „bográcsos” és bogrács nélküli települések között

89 HÖLLRIGL 1933, 93.

90 SZABÓ 1938, 25. „Az Alföldön élő, jószágtenyésztéssel foglalkozó népünknek az üstforma főzödény általános és nélkülözhetetlen felszereléséhez tartozhatott.”

91 SZŐKE 1955, 89–90.

92 Uwe Fiedler úgy vélte, a kézzel formált cserépüst-lelőhelyek éppen ezen a területen mutathatók ki. Vö: FIEDLER 1994, 346. A Felső-Tisza vidékéről azonban mind a kézzel formált, mind a kézi korongon készített bográcsok hiányoznak. Éppen ezért a honfoglaló temetőkkal való összekapcsolásuk több, mint kétséges.

93 FODOR 1984, 104; RÉVÉSZ 1998, 528.

94 ISTVÁNOVITS 2003, 256.

95 FODOR 1975, 263. 148. jegyzet.

96 BÓNA 1986, 508.

97 Még a Kárpát-medencébe érkező magyarság nomád voltát valló Kristó Gyula is úgy látta, hogy a 12. századra ez az életforma végképp elenyészett. Vö: KRISTÓ 1995, 342.

98 TAKÁCS 1986, 140. vonatkozó irodalommal

99 TAKÁCS 1986, 145. vonatkozó irodalommal. Ennek megindoklására nem lehet érv, hogy e szilaj pásztorokodás állandó mozgással járt, amelyhez minden bizonnyal jobban megfelelt a drágább, de tartósabb fémüst. Hiszen a honfoglaló magyarságnak tulajdonított félnomád életmód is folytonos mozgást feltételez, a cserépüstöt pedig éppen e sajátos életforma velejáráójának tekintették. Nem feladatomban itt, hogy a honfoglaló magyarság életmódját vizsgáljam, a nomád, félnomád, szilaj pásztorokodás fogalmát tisztázzam. Annyi azonban a bográcsokkal kapcsolatos kutatásaimból is kitént, hogy erre mielőbb igen nagy szükségünk lenne. A fogalmi zűrzavar ugyanis számos félreértéshez vezet, amely tovább nehezíti a korszak igen jelentős számú kérdésének megoldását.

100 TAKÁCS 1996b, 336–337.

101 TAKÁCS 1986, 136–137. vonatkozó irodalommal.

102 BÓNA 1986, 230, 20. térkép

103 TAKÁCS 1986, 136–137; TAKÁCS 1996b, 336. Szőke Béla megállapítását idézve Takács Miklós úgy véli, Veszprém megyében, illetőleg a Kárpát-medence hegy és dombvidéki részein azért található kevés bogrács a tárgyalt időszakban, mivel ezek a vidékek nem tartoztak a cserépbográcsokat használó félnomád, nagyállattartó népesség lakóterületéhez.

időrendi különbségek lehetnek, amelyet a fentebb említett néhány példa egyértelműen igazol is.

A kézi korongon készült, fémüstöt utánzó cserépbográcsok¹⁰⁴ 10. századi létét a közelmúltban három érvvel próbálta meg igazolni Takács Miklós. Elsőként az A. Habovštiak által Bényben (Bíňa, Szlovákia) feltárt 5/63-as ház leletanyagát említi. E ház szerinte a legnagyobb valószínűséggel az államalapítás korában, tehát a 10–11. század fordulóján épült sánc alatt helyezkedett el. Az itt napvilágot látott korongolt bogrács-töredék, amely minden bizonnyal egy gömbölyű aljú edény részlete, nem lehet későbbi a 10. század végénél.¹⁰⁵

A bényi sánc építési ideje azonban korántsem ilyen egyértelmű. Az államalapítás idejére való keltezése egy történeti fikción alapul, melyet legutóbb Bóna István elevenített föl, igen élénk színekkel festett képet alkotva. Szerinte a Kárpát-medencében páratlan, és Magyarországon egyedi típusú, helyzetű, és méretű jól keltezhető erődítmény csak katonai célt szolgálhatott. Megbízható régészeti adatok alapján a 10. század közepe után épült, s a 11. század második felében már elhagyott volt. Géza halála után ebben a Garam partján fekvő nagy katonai táborban övezte fel Hont és Pázmány lovag német módra, karddal, a Koppány ellen induló Istvánt. Úgy véli azonban, hogy a 14. századi krónikakompozíció egyik részlete, amely István Garam folyóban való felövezését említi, tévedés lehet, valószínűbb, hogy ez az esemény a folyó partján történhetett, ahogyan ezt a krónika egy másik részlete leírta. A gondosan tervezett nagy, hármassáncmú nem lehetett a 997. év alkalmi alkotása, István minden bizonnyal készen kaphatta ezt atyjától.¹⁰⁶

Ez az elbeszélés azonban olyan, mint az Attila Tiszába süllyesztett hármassáncról szóló monda, melyről Móra Ferenc oly találóan jegyezte meg: Ipolyi ültette el a magot, Jókai nevelt belőle fát és Gárdonyi megszólaltatta rajta a fülemülét. Esetünkben Bél Mátyás ültette el a

magot, vagyis ő volt az, aki elsőként leírta a bényi István királlyal kapcsolatos mondákat. Szalay László nevelte a fát, a 19. század első felében ő összekapcsolta össze a krónika István felövezéséről szóló részletét a bényi mondákkal és a sánccal. A madarat pedig Zolnay László nyomán¹⁰⁷ Bóna István szólaltatta meg, fentebb idézett elméletével.

E regényes elbeszéléssel szemben a történeti adatok egészen mást bizonyítanak. Mivel a 14. századi krónikakompozíció több évszázadon át keletkezett, szövegeinek forráskritikája kifejezetten nagy körültekintést igényel.¹⁰⁸ Forráskritikai alapon pedig az elbeszélte eseményeknél későbbi betoldásnak kell tekintenünk az István felövezéséről szóló részleteket a következő okok miatt: 1: 936–1065. közötti időből nincs kortárs adatunk a német-római birodalomban történt felövezésről. Ez viszont kétségessé teszi a krónika „német szokás szerint”-i kitételét. 2: a 10–11. században példátlan lett volna, hogy egy uralkodót az alapvalói övezzenek föl, azaz ők részesítsék a hatalomból. 3: nem volt szokás, hogy az aktust ne az apa jelenlétében, a legünnepélyesebb keretek között hajtsák végre. 4: példátlan, hogy az egyházi részvételre semmilyen megjegyzés ne történjék, amikor pedig ez a szertartás lényegi része, ideológiai alapja volt. 5: István ebben az időben már jóval idősebb volt, mint amikor fel szokták övezni, azaz felnőtté avatni, az ifjakat. 6: a felövezés nem tartozhatott a koronázási szertartáshoz sem.¹⁰⁹ A krónika „Gran” megjelölése nem a Garam folyóra vonatkozik, hanem Esztergomot említi német néven,¹¹⁰ semmiképpen sem hozható tehát összefüggésbe Bényvel.

A régészeti adatok szintén nem támogatják Bóna elképzelését. Maga a vár is fel kellett volna, hogy keltse a figyelmet. Semmilyen rokonságot nem mutat ugyanis államalapítás kori várainkkal. Azok túlnyomó többségükben egyrészesek, szemben a bényi vár hatalmas, három koncentrikus, de egymással nem

104 Takács a bográcsokkal kapcsolatos vizsgálódásaim hibájául róta fel, hogy nem választottam szét a különböző típusú, tál, vödör, fazék és fémüstöt utánzó, gömbölyű aljú bográcsokat, nem vizsgáltam, vajon ezek egy időben terjedtek-e el. A különböző típusok elemzése során azonban ő maga állapította meg, hogy a négy alaptípusnál konzekvensen ismétlődnek bizonyos peremformák, ez pedig lehetővé teszi, hogy a bográcsok elterjedését ott is vizsgáljuk, ahol csak a peremtöredék maradt meg. Vö: TAKÁCS 2011, 548, 553. Egy további munkájában azonban sajnos ennek pont az ellenkezőjét állította. Vö: TAKÁCS 2012a, 429. Szintén Takács megállapítása, hogy a vödör-szerű bográcsok ritkák, időrendjük pontosabb kidolgozásához új, a mainál sokkal szilárdabb alapok szükségesek. Úgy vélte, hogy a Tiszától keletre számolhatunk velük a honfoglalást megelőző és utáni időből is. Az újabb, feltételezhetően e típusba sorolható leletek viszont az sejtetik, hogy a Pesti síkságon és a Balaton déli partján is számolhatunk velük. Vö: TAKÁCS 1997a, 81; TAKÁCS 1997b, 218; TAKÁCS 2012b, 232–233, 241; TAKÁCS 2012a, 429, 436. A fazék-szerű bográcsok túlnyomó részét pedig a 13. századra lehet keltezni. Használatuk a 12–13. században lendült fel, többségük fehérre égő agyagból készült. Vö: TAKÁCS 1997a, 82–83; TAKÁCS 1997b, 218, 220; TAKÁCS 2012a, 429; TAKÁCS 2012b, 234, 241. A bográcsleleteknek legalább 98 százalékát a kézi korongolt, gömbölyű aljú, fémüstöt utánzó bográcsok teszik ki. Vö: TAKÁCS 2012a, 428. Valójában tehát, az edénytípus 10. századi létével kapcsolatban, különösen, ha csak töredékek állnak rendelkezésünkre, nincs értelme különböző típusokról beszélni.

105 TAKÁCS 2009, 237; VADAY–TAKÁCS 2011, 549; TAKÁCS 2012b, 230.

106 BÓNA 2000, 82–84.

107 ZOLNAY 1977, 219–222.

108 KRISTÓ 1999a, 361.

109 VESZPRÉMY 2008, 72.

110 GYÖRFFY 1977, 116.

párhuzamos sáncával. 107 ha-os területével több, mint tizszerese a legnagyobb ispáni várunknak, a 8,7 ha-os soproni várnak. A bényi sáncokban sehol nem lelték faszervezetet, ami viszont általános korai várainknál.¹¹¹

A fentiek fényében meglehetősen különösnek találom, hogy az a Bóna István, aki oly hevesen cáfolta a magyarországi 10. századi várépítészet létét,¹¹² a bényi „katonai tábor” Géza idején történő építését magától értetődőnek találta.

A szóban forgó házat feltáró Haboštiak sem osztotta Bóna és Takács datálással kapcsolatos optimizmusát. Véleménye szerint ugyanis, bényi sáncot biztos régészeti adatok alapján a 9. század végétől a 12. század közepéig lehet keltezni. Legfeljebb munkahipotézisként fogadta el a már említett, krónikakompozícióra alapított elméletet, azonban ennek igazolására további ásatásokat látott szükségesnek. A krónika „Gran” megnevezésének Garam folyóként való értelmezését ő is tévesnek tartotta, valószínűnek látva, hogy ez Esztergomra értendő.¹¹³

A bényi vár újabb ásatási eredményei és az ezek kapcsán végzett természettudományos vizsgálatok sem igazolták a sánc 10. század végi, 11. század elejei építését. A vizsgálatba bevont sírok és házak, közöttük a Haboštiak által feltárt 5/63. ház is, a sánc lecsúszott oldala alatt helyezkedtek el, így a sánc építési idejét tekintve, legfeljebb terminus ante quem-ként vehetjük őket figyelembe.¹¹⁴ A sánc legnagyobb valószínűség szerint a 8. század közepe és a 9. század közepe (750–850) közötti időszakban épült.¹¹⁵ Az 5/63-as ház tehát nem megelőzte, hanem követte a sánc építését, a belőle előkerült bogrács-töredék pedig semmiképpen sem bizonyítja ez edénytípus 10–11. század fordulója előtti használatát.

Takács a bográcsok 10. századi létével kapcsolatos második érve Szelezsény-Poloha Domovina (Sl’azanyž, Szlovákia) 16. objektumából előkerült bogrács-töredék, mely egy kéttágú, líraalakú csattal együtt látott napvilágot.¹¹⁶ A 16. objektum azonban egy ház és egy

gödör egymásba ázott komplexuma. A publikációból pedig nem derül ki, hogy a benyomott fogaskerek mintával díszített bográcsot és a líra alakú csatot ténylegesen egy objektumban lelték-e. A Szerző egy malomfalvi (Morești, Románia) analógia alapján a bográcsot a 11. századra, a csatot viszont szlovákiai párhuzamok révén a 9–10. századra keltezte.¹¹⁷

Jelenlegi tudásunk szerint azonban a hasonló csatokat más időben használták. A kéttágú, líra alakú csatokkal legutóbb Révész László foglalkozott. Az általa felállított tipológiai rendszerben a szelezsényi csat az A típusba tartozik. Az A típusú csatok pedig a 10–11. században végig használatban voltak, a honfoglalók által megszállt területeken mindenütt kimutathatók, köznépi temetőkben és az előkelők sírjaiban egyaránt megtalálhatók.¹¹⁸ Hogy a csattípus nemcsak korai honfoglalás-kori leletegyüttesekben fordul elő, azt az is bizonyítja, hogy egy jól datált példányát Armeniai Gregorius püspök sírjából (+1093) ismerjük.¹¹⁹ De megtalálható még pl. a pénzletelekkel a 12. századra keltezhető zabolai (Zábala, Románia) temetőben is.¹²⁰

Úgy vélem tehát, hogy a szelezsényi lelet szintén nem alkalmas a bográcsok 10. századi használatának igazolására.¹²¹

A gömbölyű aljú, fémüstöt utánzó, korongolt bográcsok 10. századi létét igazoló harmadik érvként egy Kompolton előkerült leletegyüttest ismertet Takács.¹²² Itt három egymásba ázott objektum, egy kút (405.) és az északi oldalán elhelyezkedő két gödör (406, 439) látott napvilágot. A 406. objektumból késő avar korra keltezhető kerámiatöredékekkel együtt került elő egy korongolt, gömbölyű aljú bogrács több töredéke. Startigráfiai helyzete Takács szerint kizárja, hogy rituális céllal utólagosan beásott edénynek tekintsük. A késő avar kornál későbbre keltezhető objektum nem került elő sehol sem a feltárás területén. Ez a tény a Szerző szerint ugyancsak kizárja, hogy másodlagos beásásként értelmezzük a korongolt

111 BÓNA 1995, 1998; WOLF 1999a.

112 BÓNA 1998, 64.

113 HABOŠTIAK 1966a, 471, 476–478, 485; HABOŠTIAK 1990, 135. Felettebb különösnek találom, hogy Takács engem vádolt szelektív forráskezeléssel, mondván, hogy nem ismerem a bényi, kulcsfontosságú leletet. Még különösebb, hogy szerinte Haboštiak nem figyelt fel a saját maga által ásott bényi várból előkerült cserépbográcsra (sic!), és a bográcsok használati idejét a 11–13. századra tette. Maga azonban még csak kísérletet sem tett arra, hogy a bényi várral kapcsolatos „történeti tényeknek” utána járjon, vagy akár csak az ásató, Haboštiak által ténylegesen leírtakat figyelembe vegye. Vö: VADAY–TAKÁCS 2011, 554, 557.

114 HENNING–RUTTKAY 2011, 275.

115 HENNING–RUTTKAY 2011, 278.

116 TAKÁCS 2009, 237; TAKÁCS 2012b, 230.

117 RUTTKAY 1992, 605.

118 RÉVÉSZ 1989, 527.

119 BÓNA 1998, 97–98, 45. kép

120 SZÉKELY 1993–1994, 286, 290, 7. ábra 4.

121 A lelettel kapcsolatos nehézségekre Takács is felfigyelt. Maga is elismerte, hogy a szelezsényi bogrács nem tekinthető oly értékű kronológiai fogódzópontnak, mint a bényi. Véleménye szerint azonban további vizsgálata fontos adatokat szolgáltat a 10–11. századi edénművelés ismeretéhez. Vö: VADAY–TAKÁCS 2011, 558, 189–191. j; TAKÁCS 2012b, 230.

122 TAKÁCS 2009, 237; VADAY–TAKÁCS 2011.

bográcsot.¹²³ Úgy vélte, a 406. objektum a 405-ös első, kútként használt periódusával egyidős, annak használati felületeként értelmezhető.¹²⁴ Ez azonban ellentmond a feltáró, Vaday Andrea egy korábbi munkájában leírtaknak, mely szerint az ásás során jól látszott, hogy a legkorábbi a 406. objektum, ebbe ásták bele a 439-es objektumot, majd a legkésőbbi a 405. kút.¹²⁵ Takács mindhárom objektum leletanyagát a „postavar” korra, a 8–9. század fordulója utáni időszakra keltezte, megállapítva, hogy leleteik nem különböznek az ugyanitt feltárt fazekaskemencék anyagától.¹²⁶ A korongolt cserépbogrács analógiáit viszont a 11. századi példányok között találta meg.¹²⁷ Ennek ellenére a leleteket egykorúnak ítélte. Olyan idősíkot próbált találni, ahol az avar kori hagyományok alapján készülő edények és a gömbölyű aljú cserépbográcsok együtt fordulhatnak elő. Ez, véleménye szerint a 9–11. század közötti időszakra tehető. Különböző érvek alapján azonban mind a 9., mind a 11. századot kizárta, valószínűség számítási alapon úgy vélvén, hogy a tárgyak együttes használati ideje a két szélső időpont között, valahol középen, 950 körül található. Azaz a 406-os és a vele egyidősnek tekintett 405. kút használati ideje legnagyobb valószínűség szerint a 10. század közepe lehetett.¹²⁸

Ez az állítás azonban mindenféle alapot nélkülöz. Ellentmond az objektumok és a lelőhely fentebb említett, Vaday Andrea és Takács Miklós által megállapított, már idézett keltezésének, valamint a logikának. Ha ugyanis a 406. objektumban előkerült leleteket egykorúnak tekintjük, és elfogadjuk, hogy a lelőhelyen a 9. század közepe utánra keltezhető lelet, objektum nem került elő, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a gömbölyű

aljú, korongolt cserépbogrács már a 9. század közepén használatban volt. Annak a valószínűsége ugyanis, hogy egy nagykiterjedésű település megszűnte után száz évvel, a számos objektum közül kizárólag egy kút és egy gödör volt használatban, amelyek emléanyagából kizárólag „postavar” kerámia és egy korongolt cserépbogrács töredékei maradtak fenn, a nullával egyenlő.¹²⁹

Ha ellenben azt fogadjuk el, hogy a cserépbogrács formai analógiáit a 11. századi példányok között találhatjuk meg, akkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy késő avar kori jellegzetességeket mutató kerámiákat még a 11. században is használtak. Ez viszont megkérdőjelezi a kompolti, és a hozzá hasonlóan ítélt telepek¹³⁰ keltezését.

Természetesen elképzelhető, hogy a Nagyalföld északi felében léteztek olyan késő avar korban létrejött települések, amelyek megérték a magyar honfoglalást.¹³¹ Ennek bizonyítására azonban a kompolti „leletegyüttes” nem alkalmas. A 406. objektum, amelyben a korongolt cserépbogrács és a késő avar korra keltezhető kerámia együttesen került elő, sekély, bolygatott gödör, melynek beásása sem rajzolódott ki határozottan. Ezt jól mutatja az objektumokról közölt ábra is.¹³² Ezért az itt előkerült kerámiatöredékeket nem tekinthetjük zárt leletegyüttesnek, keltező értékük igen csekély.¹³³ Semmi képen sem vehetjük tehát a gömbölyű aljú, korongolt cserépbográcsok 10. századi használatát bizonyító, minden kétséget kizáró adatnak.¹³⁴

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a cserépküstök az Árpád-kori magyar fazekasság jellegzetes termékei voltak. 10–11. századi használatukra továbbra sem rendelkezünk semmiféle biztos adattal.¹³⁵ A tárgytypus

123 VADAY–TAKÁCS 2011, 524.

124 VADAY–TAKÁCS 2011, 523.

125 VADAY 1999, 103.

126 VADAY–TAKÁCS 2004, 39–42; VADAY–TAKÁCS 2011, 533.

127 VADAY–TAKÁCS 2011, 534. Jászapáti: TACSÁCS 1986, 40, kat. 45: „kora-Árpád-kori”; Tiszaeszlár-Bashalom: KOVALOVSKÍ 1980, 47, 25. tábla 4, 11. század második fele; Dabas-Gyón-Pap hegy: KOVÁCS 1985, 377, 382, 11. század.

128 Az objektumok stratigráfiai helyzetét és az ebből adódó keltezését erősen kétségesé teszi, hogy hol három, hol két egykorú objektumról esik szó. A korábban ásásai megfigyelésként leírt stratigráfiai helyzetet nem említi, a 439. objektumot viszont időnként a másik kettőnél későbbinek tartja. Vö: VADAY 1999, 103; VADAY–TAKÁCS 2011, 522–523, 566.

129 A Szerző önmagának is ellentmond, hiszen egyik helyen azt állítja, hogy a kútból nem került elő a használati idejére keltezhető lelet, a régészeti-leg érintetlen rétegek a használaton kívüli időszakára utalnak. Más helyen viszont ugyanezek a leletek szerinte a kút és a gödör használati idejét jelzik. VADAY–TAKÁCS 2011, 525, 566.

130 VADAY–TAKÁCS 2011, 533.

131 Vaday-Takács 2011, 567.

132 VADAY 1999, 103, 15–16. kép; VADAY–TAKÁCS 2011, 522–523, 2. kép 1. Leletei között a késő avar kerámia és a korongolt bográcstöredékeken kívül római kék üveggkarperec töredéke, fenőkö, állatsont is napvilágot látott.

133 Vö: 87. jegyzet.

134 E három leletet Takács egy további munkájában is a gömbölyű aljú cserépbográcsok 10–11. század fordulója előtt való megjelenésének bizonyítékaként értelmezte. TAKÁCS 2012a, 434.

135 Takács legújabb elmélete szerint a korongolt, gömbölyű aljú cserépbogrács már a 10–11. század fordulója előtt is létezett. Korábbi vélekedésével ellentétben azonban most már nem állítja azt, hogy az edénytípus a magyarok hozták be a Kárpát-medencébe, és ők terjesztették el használatát. VADAY–TAKÁCS 2011, 567. Vö: TAKÁCS 1997a, 81–82; TAKÁCS 1997b, 210; TAKÁCS 2012a, 435. Ennyiben tehát álláspontjaink közeledtek egymáshoz. Különös, sőt értelmezhetetlen viszont az a megjegyzése, miszerint a kutatásban jobban oda kellene figyelni arra, hogy egy adott edénytípus ritkasága és hiánya nem azonos kategória. A darabszámok vizsgálatánál más megvilágításba kell helyeződnie a 0 és az 1, illetve az 1 és 2 közötti különbségnek (sic!) VADAY–TAKÁCS 2011, 568. Úgy vélem azonban, hogy az a 0-1-2 olyan kategóriák, amelyeket statisztikailag nem lehet értelmezni. Korábbi munkáiban ezt még Takács is így látta. Vö: VADAY–TAKÁCS 2004, 14, 27. j, 28, 45. j.

tömeges elterjedése a 12–13. századra tehető.¹³⁶ Használatának 14. század eleji megszűnése a feltűnéséhez hasonlóan üstökös-szerű. Logikusnak látszik a feltevés, hogy a fémbográcstól utanzó cserépüstök ott alakultak ki, ahol ismerték a fémüstöt.¹³⁷ Ezért a bográcseleteink túlnyomó többségét jelentő fémüstöt utanzó edényeink származásának és időrendjének vizsgálatát talán célszerű lenne a kisszámú, ámde kétség kívül meglévő Kárpát-medencei fémüst leletekből kiindulva megkezdeni.¹³⁸ Takács Miklós a tárgytipus lelőhelyeinek térképre vetítését elemezve legújabbán azt feltételezi, hogy a gömbölyű aljú cserépbográcsok déli, bulgár területek felől terjedtek el hazánkban.¹³⁹

A cserépüstök időben és térben több helyen és népnél is feltűnnek, s már csak ezért sem lehet jelenlétüket a magyarság nomád, vagy félnomád életmódja bizonyítékának tekinteni.¹⁴⁰ Bizonyos edénytípusok eltűnésének hátterében életmód- és étváltozás is állhat. Nem kétséges, hogy a cserépbogrács 11. század végi feltűnésének, és 12–13. századi nagyarányú

térhódításának is meg volt az oka. Ezt az okot azonban egyelőre nem látjuk.¹⁴¹

Az újabb kutatások tükrében körvonalazódik korai településeinknek egy olyan csoportja, amelyre a borsodihoz hasonló technikai színvonalú, forma kincses, díszítésű edénykészlet jellemző, és amelynek leletei között nem találjuk meg a cserépbográcsokat. E településeket kerámialeleteik összetétele, a kézzel formált edények, sütőharangok,¹⁴² valamint a korongolt bográcsok hiánya,¹⁴³ mind a 8–9. századi késő avar kortól, mind pedig a 11–13. századi Árpád-kortól egyértelműen elválasztja.¹⁴⁴

DÍSZÍTÉS, FENÉKBÉLYEG

Az edények formai csoportosítása után díszítésüket vizsgáltam meg, amely jellemzően bekarcolt hullám- és vízszintes vonalakból, illetőleg ezek kombinációjából áll. Előfordul még bebökődött pontokból, illetve a vállon,

136 Takács maga is elismeri, hogy a gömbölyű aljú cserépbogrács a 10–11. században jóval ritkább lehetett, mint a 12–13. században. Véleménye szerint a korainak tartott bográcsok időrendje a 10–11. századon belül pontosabban nem keltezhető, ahol pedig igen, ott az adott periódus kései részére utal. Az éremmel datált darabok közül is a Salamon-dénárral meghatározott kolozsmonostori példányok bizonyultak a legkorábbiaknak. Ezzel azonban ismét ellentmond önmagának, minthogy néhány oldallal később, Bóna nyomán, ugyanezt a tárgyat a kolozsmonostori sáncépítés korai, 11. század közepe előtti bizonyítékának tekintette. VADAY-TAKÁCS 2011, 548, 133. j, 553–544, 568.

137 TAKÁCS 1986, 123.

138 FODOR 1984, 105; BÓNA 1973, 81.

139 TAKÁCS 2012a, 433–435. Egy további munkájában azt fejtegeti, hogy az edénytípus a 10. századi délkeleti irányú kereskedelem és/vagy „technológiatranszfer” révén elterjedhetett el a Kárpát-medencében. TAKÁCS 2012b, 230.

140 MESTERHÁZY 1985, 160–161. Vonatkozó irodalommal. MESTERHÁZY 1988, 239.

141 Éppen ezért úgy vélem, jelen pillanatban nem érdemes ezzel a kérdéssel tovább foglalkozni. Addig ugyanis, amíg nem kerül elő egy régészeti módszerekkel is jól keltezhető, zárt leletegyüttes, a témában nem tudunk előre lépni. A tárgytipus további vizsgálata pedig csak meddő, olykor a személyeskedéstől sem mentes vitákhoz vezethet.

142 Kevés, többször bizonytalan keltezésű darab alapján Takács a tárgytipus 10–11. századi használatával is számol. TAKÁCS 2012a, 424.

143 Takács szerint pusztán a bográcsok hiánya nem jelezheti az adott település korai voltát. TAKÁCS 2012a, 434. Én azonban nem is csak ez alapján kelteztem 10. századra a borsodi települést.

144 Szeretném leszögezni, hogy a bográcsokkal kapcsolatos vizsgálódásaimmal, Takács vélekedésével ellentétben nem kívántam a 10. századot az Árpád-kor fogalmából kiszakítani. Még kevésbé szerettem volna felújítani, Méri elképzeléseit a 10. századi „nomád” magyar településekről. Vö: TAKÁCS 2009, 235–236. Már csak azért sem, mert pillanatnyilag a borsodi az egyetlen biztosan 10. századra keltezhető településünk, ahol hiteles körülmények között nagymennyiségű gabonamagot leltünk. E leletek elemzése pedig élesen cáfolja a 10. századi magyarság nomád voltát valló kutatók elméleteit. Vö: WOLF 2010. Szintén nem állt szándékomban egyetlen település leletei alapján a Kárpát-medence teljes területén a 10. és a 11. századi kerámia közé éles határvonalat húzni. Vö: TAKÁCS 2009, 237; VADAY-TAKÁCS 2011, 553; TAKÁCS 2012a, 433. Mivel azonban a borsodi roppant szerencsés, zárt leletegyüttes lehetővé teszi, megpróbáltam szűkebb időhatárok között keltezni a kerámiát. Erre, ahogyan már korábban is utaltam, úgy vélem, igen nagy szükségünk van. Az ugyanis, ha makacsul ismételtetjük, hogy a kerámia 150 éven belüli finomabb keltezése egyelőre lehetetlen, és egységként kell kezelnünk a 10–11. századot, nem viszi előrébb a korszak településkutatását. És természetesen nem bizonyítja a gömbölyű aljú bográcsok 10. századi létét sem. Kiválóan alkalmas viszont azoknak a vélekedéseknek a megerősítésére, miszerint a régészet nem tud keltezni, ezért nem szólhat bele pl. a honfoglaló magyarság életmódjával kapcsolatos kérdésekbe sem. Ez ellen pedig éppen Takács Miklós volt az egyik, aki a legélesebben tiltakozott. Vö: TAKÁCS 2009, 237; VADAY-TAKÁCS 2011, 551–552; TAKÁCS 1997c. Végül, de nem utolsó sorban azt is meg kell jegyezni, hogy tudományos vitához méltatlannak találok azt a módszert, amelyet Takács a gömbölyű aljú cserépbográcsok 10. századi létét igazolni akarván, alkalmazott. Amikor ugyanis a bográcsokkal kapcsolatos álláspontomat megfogalmaztam, a témában végzett kutatásaimat összegeztem. Mondanivalóm nem irányult sem Takács Miklós, sem más kutatók ellen. Vö: TAKÁCS 2011, 553; TAKÁCS 2012a, 433. Sajnálatos, ha ezt Takács így értelmezte és érvek helyett megpróbálta bebizonyítani, hogy szakirodalmi ismereteim hiányosak. Saját korábban elfogadott, és széles körben terjesztett nézeteit viszont minden indoklás és magyarázat nélkül megtagadta. VADAY-TAKÁCS 2011, 553–554, 567. Vö: TAKÁCS 1986, 115–119; TAKÁCS 1996a 135–195, 1997a, 81–82; TAKÁCS 1997b, 210. Véleményének megváltozását legutóbb azzal indokolta, hogy más kutatókhoz hasonlóan korábbi munkáiban történeti alapú kronológiát használt, amely a cserépbográcsok keltezésének legelterjedtebb módja, és amely a 9–10. század fordulójától akart számolni az adott tárgytipussal. TAKÁCS 2012b, 230, 4. j. A módszer azonban nem menti és a leirtakon nem változtat, hogy ma már maga sem tartja elfogadhatónak ezt a hosszú időn keresztül vallott elméletet, illetve, hogy legújabbán a „*sine ira et studio*” tacitusi elvről elmélkedik. TAKÁCS 2012a, 433, 435, 405–408.

ferdén bekarcolt vonalakkól álló díszítés is. A borsodi kerámiákon meglehetősen gyakori a 9. század jellegzetes díszítésmódja, a bekarcolt hullám-, és vízszintes vonalköteg.¹⁴⁵ Eddigi tudásunk szerint ez nem jellemző a 10. századi magyarság kerámiaművességére (20. kép). Ugyancsak archaikus, 9. századi hagyományokat mutat a több edényünkön is felfedezhető belső peremdísz, amely bár nem példa nélküli, meglehetősen ritka 10. századi környezetben (21. kép).¹⁴⁶

Kerámiatárgyaink túlnyomó többségénél a díszítés az edény felső kétharmadát borítja. Több esetben előfordul az is, hogy díszítés csak az edény vállán található. A borsodi edényeken nem ritka azonban az egész felületre kiterjedő díszítés sem.

Minden tekintetben különleges, az edényformához hasonlóan egyedülálló a pithosz díszítése (6–7. kép).

Az edények körülbelül egyharmadának alján figyelhetünk meg különböző jeleket. Több esetben jól kivehető a korongalátét, illetőleg annak a deszkának a lenyomata, amelyeken az edényeket szárították, ezeket nyilván nem tekinthetjük mesterséges jegyeknek. A tudatosan készített fenékbélyegek közül leggyakoribb a kisebb-nagyobb kereszt, és a kisméretű körben kereszt alakú. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi leleteire.¹⁴⁷ Néhány esetben kettős keresztet is meg tudtunk figyelni. A borsodi edényeken gyakori a négyzetben András-kereszt alakú bélyeg is. Ez utóbbiak méretüket és alakjukat tekintve oly egységesek, hogy feltehető, egy kéz készítette őket. Hasonló fenékbélyeg került elő a bihari telepről (Biharia, Bihar megye Románia)¹⁴⁸ a pobedényi temető (Pobedim, Szlovákia) egy sírjából,¹⁴⁹

Esztergom-Szentkirályról¹⁵⁰ valamint a lengyelországi Biskupiceből.¹⁵¹ Jól ismert ez a fenékbélyeg típus a szaltovói kultúra területén is.¹⁵² Egyes darabokon az András-kereszt mellett a négyszöget további vonalakkal is megosztották. Mind a Kárpát-medencében,¹⁵³ mind a szaltovói kultúra területén,¹⁵⁴ mind a dunai bolgár területeken¹⁵⁵ igen gyakori fenékbélyegtípus a küllős kerék alakú. Borsodon azonban csak kevés edényünkön találtunk ilyet.

A hazai leletanyagban igen ritka az egymásba metsző négyszögekből álló fenékbélyeg. A borsodihoz hasonló Fenék falu 10–11. századi részén,¹⁵⁶ a Veresegyház-ivacsi település 11–12. századra keltezett 1. házában,¹⁵⁷ valamint a budai várban letek. Ez utóbbit valamivel későbbre datálta a kerámiával együtt előkerült III. Endre obulus (CNH I. 375.).¹⁵⁸ Egymásba metsző négyszögekből álló fenékbélyegeket találtak Moldvában,¹⁵⁹ valamint a lengyelországi Bnin-ben, és a Biskupinban napvilágot látott cseréptöredékeken.¹⁶⁰ Általánosan elterjedt ez a jel a dunai bolgár területeken,¹⁶¹ ahol nemcsak edényeken, hanem kőbe vésvé is megjelenik.¹⁶²

A magyarországi 10. századi emlékegyedülálló két edényünk hatszirmú, valamint két további töredékünk 4 szirmú virág alakú fenékbélyege. Ötszirmú virág alakú fenékbélyege van a 9. századra keltezhető garabonci I. temető 59. sírjában talált edénynek,¹⁶³ és ehhez hasonlókat letek a sopronkőhidai temetőben is.¹⁶⁴ A borsodi fenékbélyegek legközelebbi párhuzama azonban ugyancsak a szaltovói kultúra edényművességében található.¹⁶⁵

145 WOLF 1992, 419, 423, 24. kép 4, 405, 440, IV. tábla 3–4.

146 SZ. GARAM 1981, 144; KVASSAY 1982, 31; MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983, 122; MADARAS 1991, 274; FISCHL 1995, 35; MEDGYESI 1995, 147; LÁZÁR 1998, 76; VÉKONY 2002, 25; GÖMÖRI 2002, 178–179, 143. kép 1. további irodalommal, RINGER 2006, 204.

147 BALOG 1927, 212, 109, 112–113. kép; PARÁDI 1960, 92; PLETNYEVA 1967, 126; KOVALOVSKI 1980, 46; JANKOVICH 1991, 192; H. SIMON 1996, 202, 1. kép 7; SIMONYI 2001a, 371.

148 COSMA 2002, 50. kép 3.

149 VLKOLINSKÁ 1996, IV. tábla 3.

150 BALOG 1927, 213, 112. kép II. 3–4.

151 HENSEL 1950, 27. kép 3.

152 PLETNYEVA 1967, 32. kép; PARCHOMENKO 1990, 311, 11. tábla 19.

153 PARÁDI 1960, 92; JANKOVICH 1991, 192; H. SIMON 1996, 202, 1. kép 16, 7. kép 6.

154 PLETNYEVA 1967, 126, 32. kép.

155 ŠTEFAN–BARNEA–COMȘA–COMȘA 1967, 134. kép.

156 JANKOVICH 1991, 192, 7. kép 5, 13. kép 2.

157 MESTERHÁZY 1983, 154, 148. 46. kép

158 GEREVICH 1966, 129, 167. kép 2.

159 TEODOR 1987, 17. kép 2.

160 HENSEL 1950, 66, 49. kép, 54, 38. kép

161 PLETNYEVA 1967, 126, 32. kép 12; ŠTEFAN–BARNEA–COMȘA–COMȘA 1967, 211. 135. kép 44–49; DONCSEVA–PETKOVA 1977, 41. kép 10–11; DONCSEVA–PETKOVA 1980, XL. tábla 7. 34.

162 PETROVNA 1992, 47. 2–3. kép.

163 SZŐKE 1994b, 257, 18. kép 5.

164 TÖRÖK 1973, 42–43, 24. kép 79, 98, 101.

165 BARANOV 1990, 5. kép 1, 3; JAKOBSZON 1959, 165. kép 1–2; MAKÁROVA–PLETNYEVA 2003, 34. tábla 15, 25. Nyolcszirmú változatát a dunai bolgár anyagban is megtalálhatjuk: DONCSEVA–PETKOVA 1977, 42. kép 2; DONCSEVA–PETKOVA 1980, 34, XLI. tábla 8.

Egy edényünkön leltünk máltai kereszt alakú bélyeget, melynek több hazai,¹⁶⁶ és külföldi párhuzama is ismert.¹⁶⁷

A borsodi anyagban ugyancsak egy töredéken tudunk megfigyelni pentagrammát ábrázoló fenékbélyeget. Ez jel is gyakori mind a magyarországi,¹⁶⁸ mind a külföldi leletanyagban.¹⁶⁹ Szintén egy edényünk alján látható több részre osztott téglalap alakú fenékbélyeg, mely bár ritka, nem egyedülálló a korszak kerámialeletei között (22. kép.)¹⁷⁰

A fenékbélyegek kutatásával igen régen foglalkozik a nemzetközi szakirodalom.¹⁷¹ A kutatók egy része szimbolikus tartalmat lát ezekben a jelekben, más részük mesterjegynek, esetleg tulajdonjegynek tekinti őket. A téma már a középkori kerámiakutatás hazai úttörőjének, Höllrigl Józsefnek az érdeklődését is felkeltette.¹⁷² Nyomában a magyar régészeti kutatás a fenékbélyegek praktikus értelmezésére hajlik, többnyire mesterjegyként értelmezi őket.¹⁷³ Ugyanakkor bizonyos jelek mágikus, óvó, védő szerepe a vallástörténeti, néprajzi irodalomból közismert.¹⁷⁴ Így például a kereszt, ősidők óta a négy égtáj, évszak, tér-idő jelképe. Nem keresztény környezetben (Anatólia) is használták, még a 20. században is. A magyarságnál elsősorban óvó, bajelhárító jel, amelyet előszeretettel alkalmaztak többek között a tejesköcsögökön. A kör a folyamatosság, örökkévalóság jelképe. A bekerítés, körülkerítés célja a gonosz távoltartása, bezárása. A két szimbólum, a kör és a kereszt együttes alkalmazása erősíti a hatást. A négyszög univerzális jelkép, a kör ellentétpárja, állandóság, szilárdság szimbóluma.¹⁷⁵ A pentagramma ősidők óta használt bajelhárító, mágikus jel, amelynek roppant

gazdag a szimbolikája. A magyarságnál óvó, bajelhárító szerepe a néprajzi anyagból a közelmúltig kimutatható.¹⁷⁶ A sort hosszan folytathatnánk.

Anélkül, hogy a kérdést mélyebben érinteném, meg kell jegyeznem a következőket. Jelenlegi tudásunk szerint a 10–11. században a magyar fazekasság önálló, háziiparszerű lehetett. Kevésbé valószínű, hogy ebben a korban olyan műhelyek, illetve mesterek dolgozhattak, akik termékeik megkülönböztetésére törekedtek volna.¹⁷⁷ Ez az eddig ismertnél jóval nagyobb kereskedelmi forgalmat is feltételezne. Ennek azonban több más érv mellett ellentmondanak a korszak kerámialeleteinek természettudományos vizsgálata is.¹⁷⁸ De nem ismerünk mesterjegyet a korszak más, nemesfém, vagy vastárgyain sem, és nem általános ez még a jóval későbbi időszakokban sem.¹⁷⁹

Bizonyára nem véletlen, hogy bizonyos jelek (kereszt, körben kereszt, András-kereszt, szvasztika) évezredekken keresztül, a világ számos pontján újra és újra feltűnnek. Ép ezért úgy vélem, a fenékbélyegekből sokkal inkább láthatunk szimbólumokat, mint mesterjegyeket. Az meglehet, hogy a fazekasok nem minden esetben voltak tisztában a különféle jelek fentebb leírt, szabatos magyarázatával. Azt azonban pontosan tudták, hogy milyen edényre milyen jelet szokás tenni, hogy bizonyos dolgoktól megvédjen, vagy valamit elősegítsen. Ami pedig a borsodi edényeket illeti, az egymást metsző négyszögekből álló fenékbélyegben (22. kép) nem nehéz felfedeznünk az emberiség egyik legősibb, egyetemes alapszimbólumát, a szvasztikát.¹⁸⁰

166 Tiszaeszlár-Bashalom: KOVALOVSKI 1980, 37, 46, 26, rajz 4, 18. tábla 2a; Halimba: TÖRÖK 1962, II. 38. tábla, 69. tábla; Csekely: REJHOLCOVÁ 1995b, C tábla 8; Majs: KISS 1983, 67. ábra. Az ábrát négyszírmű virágként is értelmezhetjük.

167 ZOLL-ADAMIKOVA 1966, I. tábla 4, ua. 10. kép.

168 Mui: ÉRI-BÁLINT 1959, 17. tábla 3, 10; Halimba: TÖRÖK 1962, II. 47. tábla; BALOGH 1927, 213, 113. kép, III. 4–5.

169 DONCSEVA-PETKOVA 1977, 41. kép 22.

170 Majs: KISS 1983, 67. ábra.

171 BALOGH 1927, 209–217; PARÁDI 1960, 92–93; PLETNYEVA 1967, 125–128; DONCSEVA-PETKOVA 1980, 49–51; PETROVNA 1992, 50. Legutóbbi összefoglalása: BOLLÓK 2006, 74–75. további irodalommal.

172 HÖLLRIGL 1930, 142–170.

173 PARÁDI 1960, 93; SZÖKE 1992b, 66–67; SZÖKE 1994, 257.

174 GUNDA 1941, 66–67. további irodalommal, Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám 1997; SÁGI 1967,

175 HOPPÁL–JANKOVICS–NAGY–SZEMADÁM 1997, 115–116, 128, 160–161.

176 HOPPÁL–JANKOVICS–NAGY–SZEMADÁM 1997, 177; KHÍN 1941, 60.

177 Hasonlóan vélekedett Parádi Nándor is, aki szerint a fenékbélyeg arra az időre lehet jellemző, amikor még a fazekasság mellékfoglalkozásnak számított. PARÁDI 1960, 93. Ezzel szemben Szöke úgy gondolja, hogy a fenékbélyegek akkor jelennek meg az edényeken, amikor a „házifazekasságról” az iparszerű gyártásra tértek át. SZÖKE 1992b, 66. Szöke szerint a fenékbélyegek a manufaktúrák feltűnésének időszakára jellemzőek, egyfajta belső bizonylatként, kezdetleges termékvédjegyként értelmezhetők. SZÖKE 1994, 257.

178 Erre vonatkozóan további adatokat szolgáltat Szilágyi Veronika és Simonyi Erika ugyanebben a kötetben olvasható cikke.

179 A teljesség igénye nélkül itt csak néhány későbbi példát említek. Az Étén feltárt fazekasház több száz edénye közül egyen sem találtak mesterjegyet. MIKLÓS–VIZI 2006, 91–99. Mesterjegyről nem tesznek említést a fazekas céhszabályzatok sem. KRESZ 1960, 375; JENEY–TÓTH 2006, 101–107; P. SZALAI 2006, 109–125. A népi fazekasságban még a hamisítás elkerülése érdekében sem alkalmaztak megkülönböztető jeleket. NAGY MOLNÁR 2006, 137.

180 HOPPÁL–JANKOVICS–NAGY–SZEMADÁM 1997, 211. Szvasztikát ábrázoló fenékbélyeges edények egy csoportját a közelmúltban Bollók Ádám ismertette. A motívum készlenléti íjtartó tegezen, hajfonatkorongokon, cserépedényeken való megjelenésének magyarázatát, illetve a különböző, részben az elit, részben a köznépi kultúrába tartozó tárgyak összekapcsolását problémásnak ítéli. Véleménye szerint a motívum mögött nem feltételezhetünk közös ősi tudati tartalmat. Sokkal valószínűbbnek tartja, hogy a két kulturális szinten két különböző, egymástól független irányból terjedt el. Úgy véli, hogy a mives ötvöstárgyakon bizánci, a cserépedényeken azonban szláv hatásra kezdték el használni őseink a

AZ ARHAOMETRIAI VIZSGÁLATOKBÓL LEVONHATÓ RÉGÉSZETI KÖVETKEZTETÉSEK

Az eddig elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy borsodi kerámialeletek számos archaikus formát és díszítésmódot őriznek. E mellett, mint láttuk igen erős szálak fűzik a szaltovói kultúra, és a dunai bolgár területek edényművességéhez. Éppen ezért a következőkben az edények alapanyagát, készítmódját, kiégetését vizsgáltam meg, összehasonlítva a 10. századi kerámiaművességről eddig kialakult képünkkel. Különösen fontos ez azoknál a ritka edénytípusoknál, mint például a pithosz, vagy a köpülőedény, amelyekről eddig kevés adattal rendelkezünk. De ugyancsak lényeges, hogy a lehető legtöbbet tudjuk meg az átlagostól eltérő, jobb kivitelű, magasabb technikai színvonalon álló darabokról is.¹⁸¹

A megvizsgált kerámiák (57 minta) kivétel nélkül helyi, Bódva völgyi alapanyagból készültek. Közöttük döntő többségben vannak azok, amelyeket minden féle előkészítés, soványítás, tisztítás, iszapolás nélkül, a természetben található agyagból formáztak. A kerámiák szövete csak néhány esetben enged mesterséges beavatkozásra következtetni. Többnyire azonban ezeknél is inkább csak tisztításra, mint soványításra gondolhatunk. A borsodi fazekasok tehát túlnyomórészt a helyben talált agyagot a maga természetes formájában használták fel. Ez megcáfolja azt a korábbi elképzelésünket, amellyel az agyag tudatos előkészítését, tisztítást, soványítást, iszapolást tételeztünk fel.¹⁸²

A mikroszkópos vizsgálatok arra is rávilágítottak, hogy az edényeket minden esetben kézikorongon építették fel, kézzel formált, illetve gyorsan forgó korongon felhúzott edény egy sem akadt közöttük. Ez viszont összességében a korábbi kutatásokból leszűrt eredményekkel.¹⁸³

A borsodi kerámiák vizsgálatából egyértelművé vált, hogy kiégetésük 750 fok körüli hőmérsékleten, ellenőrizetlen körülmények között folyt. Nagy a valószínűsége tehát, hogy az edényeket nem fazekaskemencében, hanem egyszerűen gödörben égették ki. Ebből viszont az is következik, hogy az edények színéből, törésfelületéből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.¹⁸⁴ Gödörben való égetésnél ugyanis előfordulhat, hogy némelyik edény

oxidációs jellegű vörös, másik redukciós fekete, ismét másik pedig foltos, neutrális jellegűvé ég. A borsodiak között túlnyomó többségben vannak a sárgás-vörös színű, oxidációs jellegű edények.

Az archeometriai kutatások második fázisában azokat az edényeket vizsgáltuk meg, amelyek anyagukat, formájukat, vagy díszítésüket tekintve kirínak a borsodi, illetve a hasonló korú hazai leletek közül, és amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a gyanú, hogy nem helyi készítmények. Ilyennek tarthatjuk az egyik kisméretű, igen finom anyagú, polírozott felületű, vállán két apró füllel ellátott bordás nyakú edényünket. Hasonlót a hazai bordásnyakú edények között egyelőre nem ismerünk. A vizsgálatok azonban bebizonyították, hogy ennek ellenére anyaga átlagos, helyi, Bódva-völgyi agyag, amelyet ez esetben is, a maga természetes módján, tisztítás, soványítás, iszapolás nélkül használtak fel. Felületét gondosan simították, polírozták. Anyagösszetevői arra utalnak, hogy az átlagosnál talán valamivel magasabb hőfokon égették ki.

Jellegzetesen helyi agyag a pithosz alapanyaga is. A szöveti kép alapján feltehető, hogy mesterségesen soványították. Ugyanakkor az is látszik, hogy a soványító anyagot nem túl gondosan dolgozták bele az agyagba. Az anyagösszetevők viszont arra engednek következtetni, hogy az átlagosnál valamivel magasabb hőfokon égették ki.

A köpülő alapanyaga nagy valószínűséggel a településtől kissé távolabbról, azonban minden kétséget kizáróan a Bódva vízgyűjtő területéről származik. Anyagösszetétele alapján valószínűsíthető, hogy az agyagot soványították, és az átlagosnál alacsonyabb hőfokon égették ki. A két utóbbi edény esetében talán a méretük miatt volt szükség az agyag soványítására. Az égetési hőfok kissé alacsonyabb, vagy magasabb mivoltát pedig úgy vélem, befolyásolhatta az edény égető gödörben való elhelyezkedésük is

Végül pedig a szaltovói kultúra jellegzetes, fényes felületű, besimított díszű edényének egy töredékét vizsgáltuk meg, amely ugyancsak napvilágot látott a településen. Nyersanyaga nagyon finom szemcsés agyag, de összetevői alapján kétség kívül a Bódva völgyéből származik. Szöveti képe kizárja a mesterséges soványítást, fényesre polírozott felülete igen vékony réteget képez az edény alapanyagán.

szvasztikaábrázolás. A Szerző magával is ellentmondásba keveredik azonban, amikor megemlíti a motívum időben és térben igen eltérő megjelenéseit, illetve megállapítja, hogy a magyarság különböző társadalmi rétegeiben is megtalálhatjuk azt. BOLLÓK 2006, 73–77. Ha ugyanis a szvasztika az elmúlt évezredekben a világ legkülönbözőbb tájain és népcsoportjainál egyaránt feltűnt, miért ne tételezhetnék fel a magyaroknál is közös, ősi tudati tartalmát? Miért pont a magyarság eltérő társadalmi rétegei kellett, hogy különböző helyről tanulják el ezt a motívumot?

181 A természettudományos vizsgálatokról részletesen lásd Szilágyi Veronika írását ugyanebben a kötetben.

182 Éppen ezért úgy vélem, a korszak kerámiáinak leírásánál a jövőben kerülnünk kell a soványításra vonatkozó megjegyzéseket, és csak az alapanyag (homokos, kavicsos, csillámos agyag) meghatározásra kell szorítkoznunk.

183 KVASSAY 1982, 18, 44; SZÓKE 1980, 185; KOVALOVSKI 1975, 211; MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983, 121; FODOR 1984, 106; LÁZÁR 1998, 74; HE-ROLD 2004, 55.

184 Korábban magam is megpróbálkoztam ezzel. WOLF 2003, 90.

Mindebből világosan látszik, hogy bár a fenti edények igen erős szaltovói hagyományokat mutatnak, és csak kis számban fordulnak elő a borsodi leletek között, mégis helyi készítményeknek kell tartanunk őket.

Hogy a borsodi leletek feldolgozása során kialakult képet mennyire tekinthetjük általánosnak, illetve, hogy eredményeinket kontrollálhassuk, vizsgálatainkba bevontunk a karosi honfoglalás kori temetők edényeit is. A kiválasztott darabok közül kettő mind a karosi, mind a 10. századi emléanyagban jellegzetesnek tekinthető kis fazék, a harmadik azonban a hazai leletek között egyedülálló, szaltovói típusú korsó¹⁸⁵ volt.

A harmadik temető 18. sírjából származó kis fazék¹⁸⁶ mikroszkópos vizsgálata azt mutatta, hogy a fazekas a borsodi edények nagy többségéhez hasonlóan a helyi agyagot használta fel, mindenféle előkészítés nélkül, úgy, ahogyan a természetben találta. Kiégetése ugyancsak hasonló a borsodi edényekéhez, 750 fok körüli hőmérsékleten zajlott. A második temető 31. sírjában lett edény¹⁸⁷ esetében a nyersanyagot ugyan nem helyben, de mindenképpen a környéken, nem túl távoli lelőhelyen bányászták, és ugyancsak a természetben található módon dolgozták fel. Kiégetése szintén 750 fok körüli hőmérsékleten történt.

Nem kétséges, hogy a legnagyobb érdeklődés a második temető 66. sírjában lett korsó vizsgálatát kísérte, minthogy egyedülálló 10. századi leletanyagunkban. Ezt tartották az első, és idáig egyetlen, bizonyosan szaltovói típusú edénynek. Úgy vélték, a korsó a karosi népesség keleti kapcsolatainak a bizonyítéka.¹⁸⁸ Annál meglepőbb tehát, hogy a tárgy szöveti képe a borsodi I. típushoz nagymértékben hasonló összetételű. Az edényt helyi, a Bodrog völgyében bányászott nyersanyagból készítették, mindenféle soványítás, iszapolás, agyagkeverés nélkül. A kiégetés hőfoka ugyancsak hasonló a borsodiakéhoz, nem magasabb, mint 750 fok. A felületén megfigyelhető kezelési nyomok – függőleges vonalkötegek, amelyek a felső részen kevésbé, az alsón azonban határozottan feltűnnek – az edény polírozása során keletkezettek. Bizonyos tehát, hogy a korsót helyben készítették, akárcsak a fentebb ismertetett borsodi edényeket. Sem

import tárgyat, sem pedig az őshazából származó, ideig-óráig megőrzött darabokat nem láthatunk bennük.

A karosi mintáknál feltételeztük, hogy a vulkanikus eredetű Tokaj-Eperjesi-hegység közelsége miatt a borsodi kerámiaanyagtól némileg eltérő ásványos összetételt találunk. Ez azonban a mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok során nem igazolódott be. A karosi fazekasok csakúgy, mint a borsodiak, egy bizonyos fajta – homokos, apró kavicsos, esetleg csillámos- agyagot választottak nyersanyagul. Hasonló az alapanyaga a halimbai edények egy csoportjának,¹⁸⁹ de a honfoglalás kori temetőkből, és a nagy valószínűséggel 10. századra keltezhető telepekről előkerült leleteknek is.¹⁹⁰ Úgy vélem tehát, hogy nem tévedünk nagyot, ha ezt a homokos agyagot a 10. századi magyar fazekasok jellegzetes alapanyagának tekintjük.¹⁹¹ S noha ismerték az iszapolás, soványítás technikáját, az esetek túlnyomó többségében nem alkalmazták. Az agyagot leggyakrabban a természetben található módon, közvetlenül használták.

A karosi korsó felületén a polírozás nyomait jól meg lehetett figyelni. S mint említettük, a borsodi edények egy része is igen finom kivitelű. Felületük olyan gondosan eldolgozott, simított, hogy már-már azt vélhetnénk, hogy vékony agyagmázzal vonták be őket. Az archeometriai vizsgálatok azonban ennek nem mutatták nyomát. A borsodi edények finom, fényes felületét is csiszolással, polírozással érhették el a mesterek. Hasonló edények, ha kis számban is, de a korszak más lelőhelyein is előfordulnak.¹⁹² Jankovich B. Dénes a sarvasi leletek kapcsán felvetette, hogy a polírozott edények esetleg kereskedelmi úton jutottak a korabeli Magyarországra.¹⁹³ Minthogy azonban Borsodon is és Karoson is helyben készültek ezek az edények, meg kell állapítanunk, hogy a polírozás a kor magyar fazekasainak bevett gyakorlata volt.

Mint láttuk, Borsodon és Karoson is feltűnően alacsony hőfokon égették ki az edényeket. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem használtak külön fazekaskemencét. Valószínűleg tehát nem véletlen, hogy bár a településekről származó leletek egyre szaporodnak, 10. századi fazekaskemencét mindezideig nem ismerünk.¹⁹⁴

185 Köszönettel tartozom Révész Lászlónak, hogy a leleteket vizsgálatra átengedte.

186 Révész 1996, 38, 135. tábla 2. (HOM ltsz.: 94.88.5.)

187 Révész 1996, 21, 45. tábla 3. (HOM ltsz.: 94.28.2.)

188 Révész 1996, 186, 833. jegyzet, 105. tábla 4, 114. kép; Révész 1998, 528.

189 Lásd Szigeti Judit ugyanebben a kötetben megjelenő cikkét.

190 KVASSAY 1982; LÁZÁR 1998, 74; SIMONYI 2001, 371; HEROLD 2004, 21, 62; RINGER 2006, 202.

191 A korszakban egymás mellett élő, különböző műhelyhagyományokat követő fazekasok emlékéanyagát pillanatnyilag leginkább a halimbai leletanyagban tanulmányozhatjuk. Vö: Szigeti Judit cikkét ugyanebben a kötetben.

192 WOLF 2003, 90. További irodalommal.

193 JANKOVICH 1994, 410.

194 Feltehető, hogy rostélyos fazekaskemencét az Árpád-kor későbbi időszakaiban is csak ritkán használtak. Erre mutat, hogy a 9–17. századi leleteket összegyűjtő munkájában Vágner Zsolt mindössze 7 olyan fazekaskemencét talált, amely nagy valószínűség szerint az Árpád-korra keltezhető. Vö: VÁGNER 2002, 309–342.

Az anyagvizsgálatokból leszűrhető eredmények megerősítik azt a képet is, amely a tipológiai vizsgálatok révén kialakult bennünk: a 10. század edényművességét jóval nagyobb formagazdagság jellemzi, mint az Árpád-kor későbbi időszakait. A különböző méretű, egyszerű, valamint bordázott nyakú füles és fületlen fazekak mellett megtalálhatjuk a tároló edényeket, a tálak és palackok többféle típusát, köpülő edényt, fedőket, korsót. Az egyszerű főzőedényeken kívül az igényesebb kivitelű, polírozott darabokat is. Ebből az edénykészletből azonban hiányzik a cserépbogrács.

Végezetül a borsodi edények természettudományos vizsgálatának egy további eredményét szeretném még megemlíteni. Említettem, hogy a 10. századi falut tűzvész pusztította el. Az archeometriai mérések

egyértelműen bizonyították, hogy ez az edények egy részén is nyomot hagyott. Az összerepedezett, felhólyagosodott, deformálódott edények nem rontott fazekastermékek, hanem a tűzvész következményei (23. kép). A másodlagosan megégett edények szöveti képe azt bizonyítja, hogy magas, 900-1000 fok feletti hőhatás érte őket, majd a tűzvész hirtelen elcsitult, az edények pedig gyorsan lehűltek. Ebből következtethetünk a házak építőanyagára is. Ez csak olyan anyag lehetett, amely meggyulladván gyorsan nagy hőfokot képes elérni, de azután hirtelen el is hamvad. Ez az anyag nagy valószínűséggel a fa lehetett. Összhangban áll ez a település feltárása során kialakult képpel is. A borsodi falu földfelszínre épített borona, illetve kő alapú faházakból állt.¹⁹⁵

195 A rajzok elkészítéséért Sáfrány Andrásnének (HOM), a fotókért Dabasi Andrásnak (MNM) tartozom köszönettel.

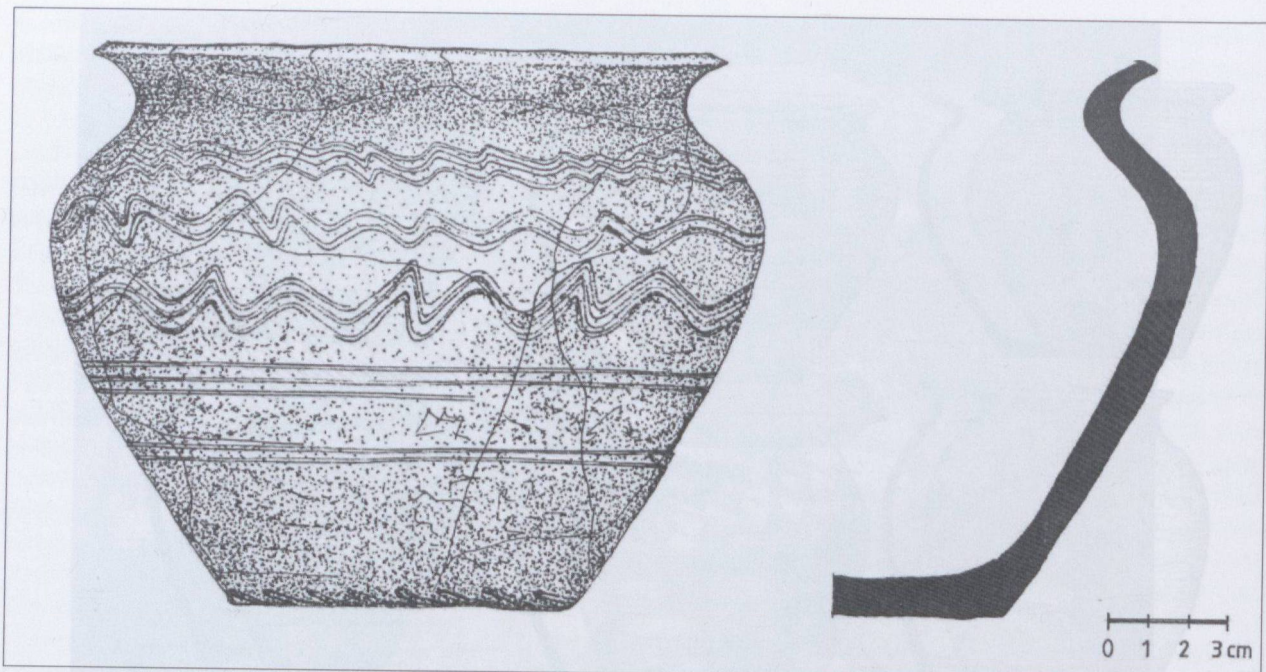
1. kép Edények egy leégett házban

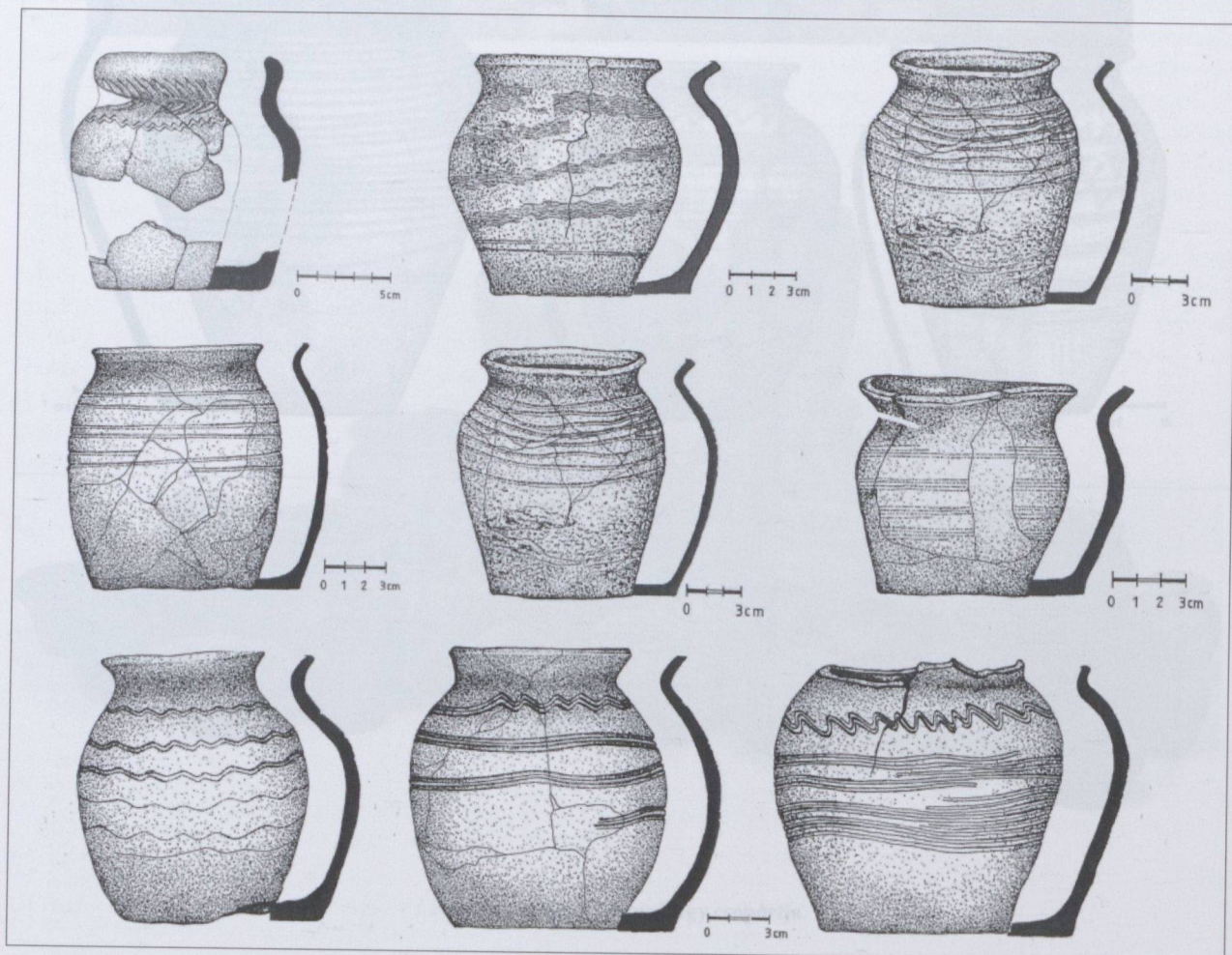
2. kép A borsodi edények egy csoportja

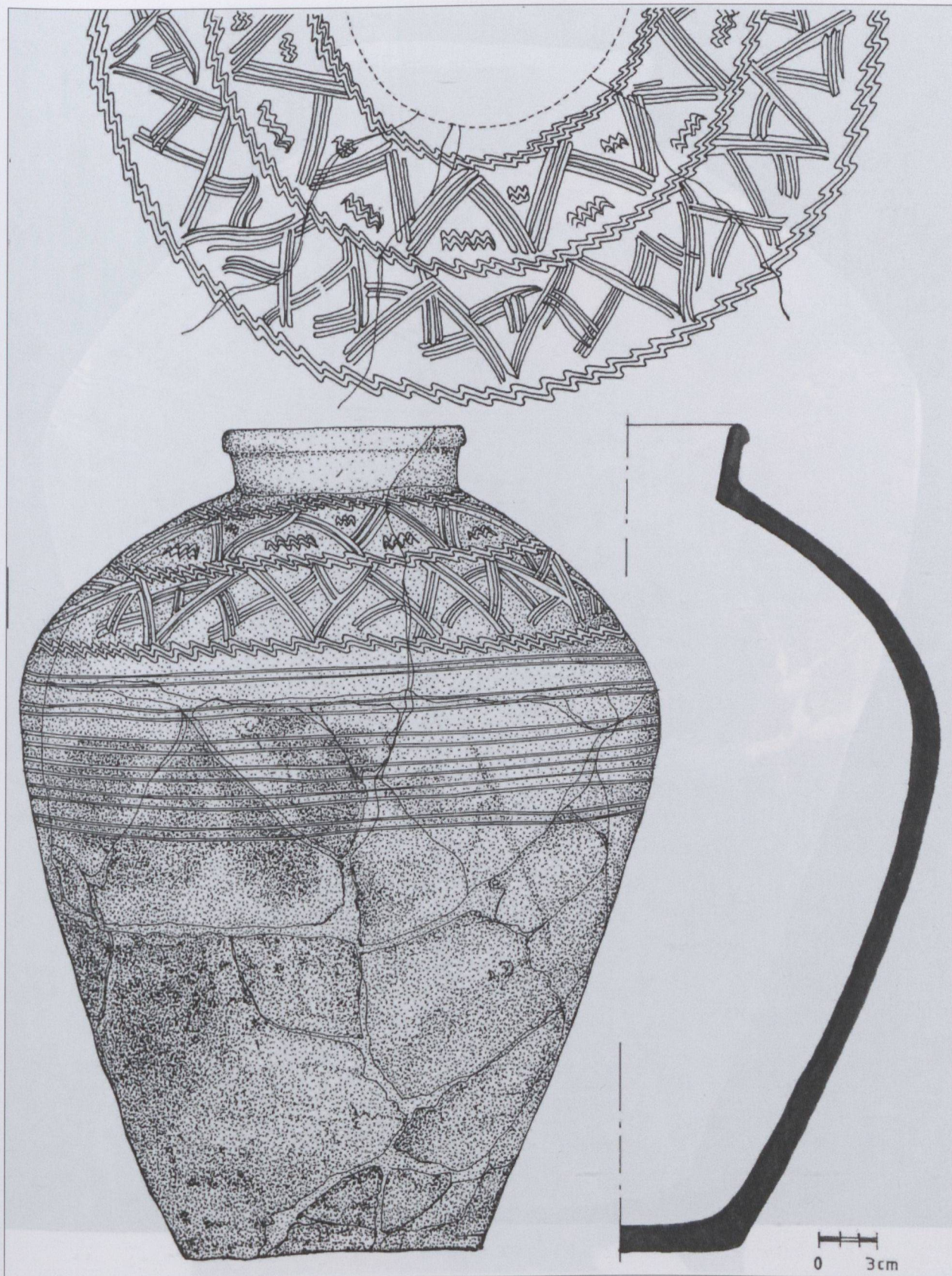
3. kép Nyúlánk fazekak

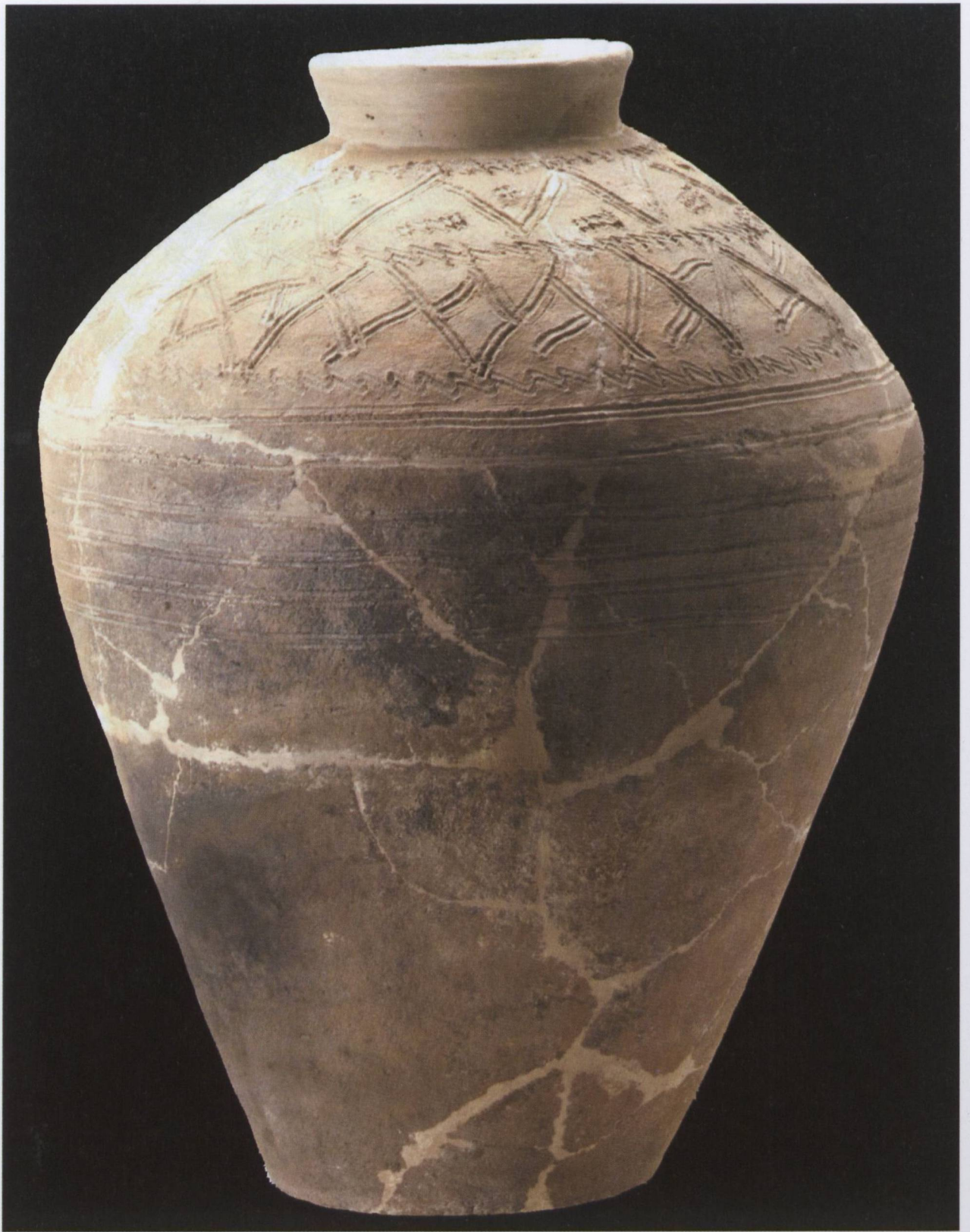
4. kép Zömök fazék

5. kép Kis fazekak

6. kép A pithosz

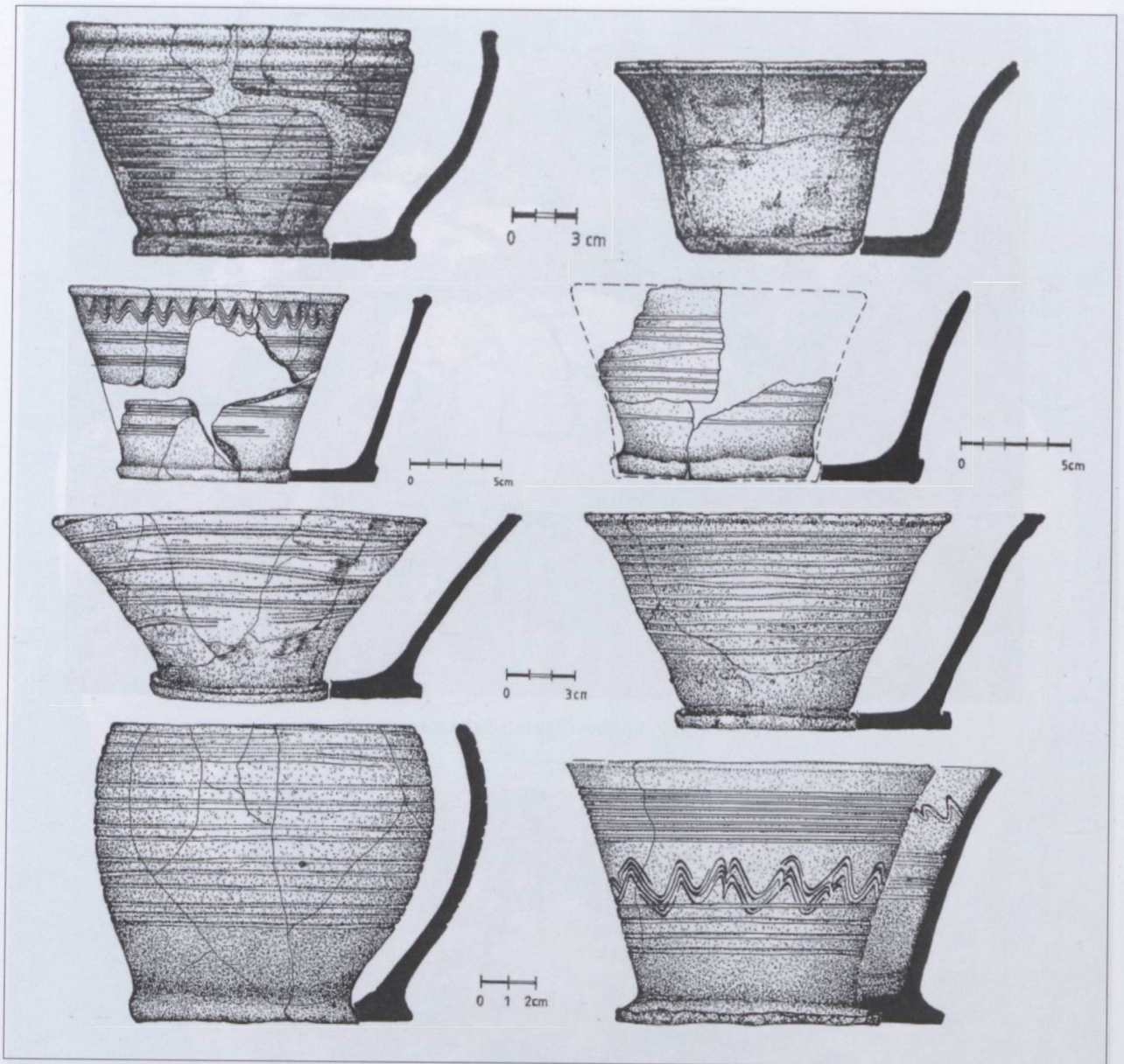
7. kép A pithosz

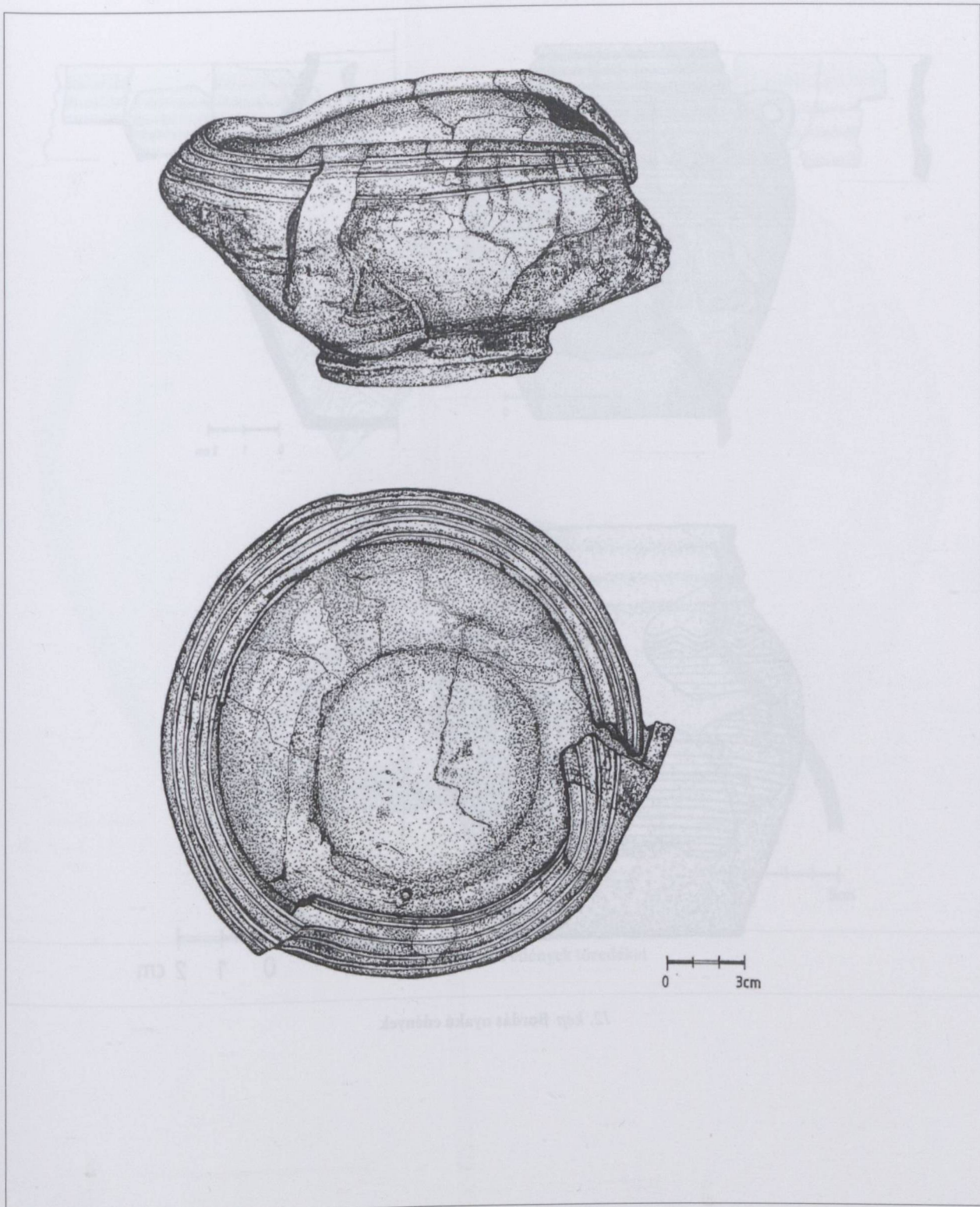
8. kép A pithosz egy leégett házban

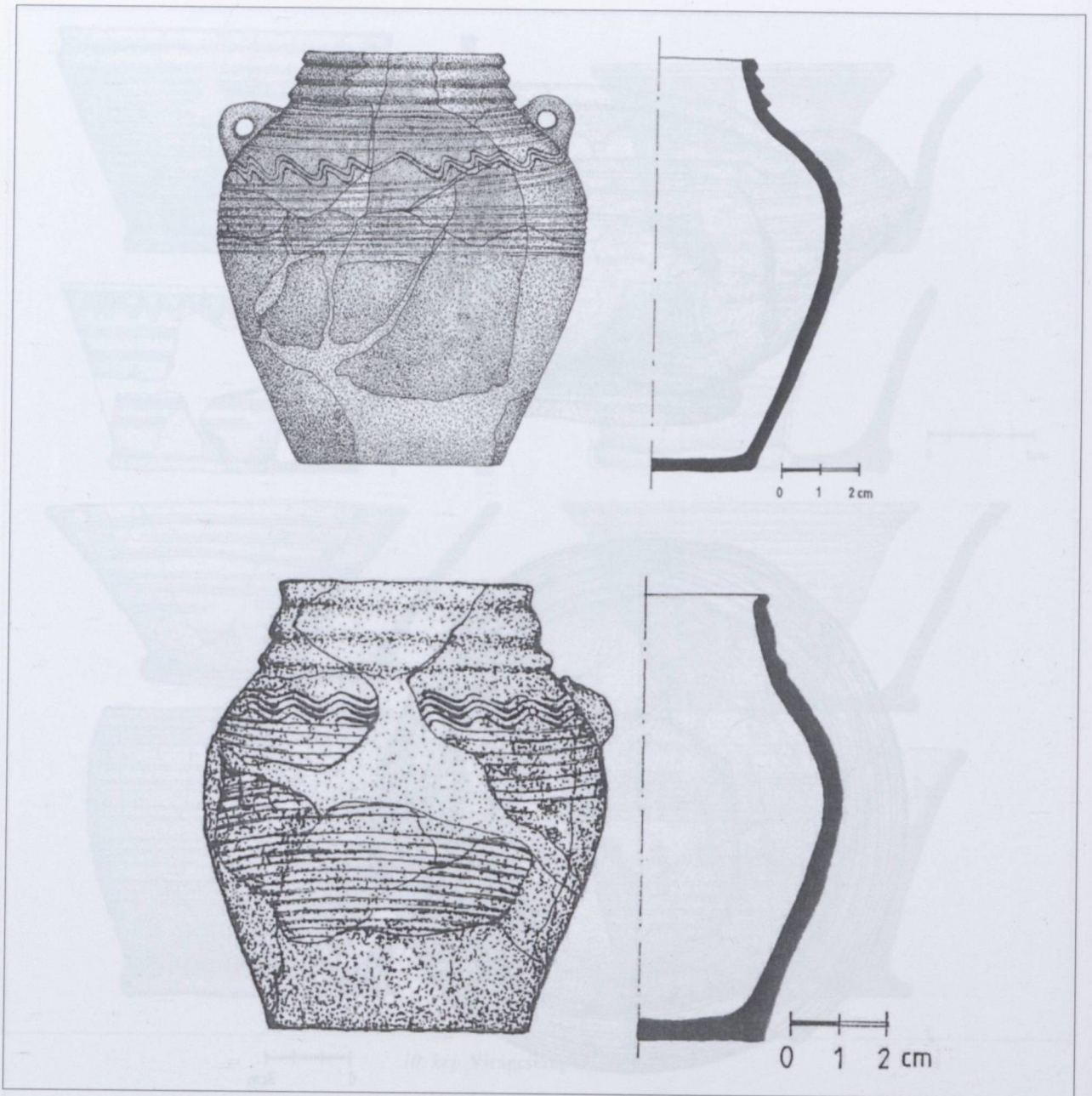
9. kép Égett gabonamagvak a pithoszban

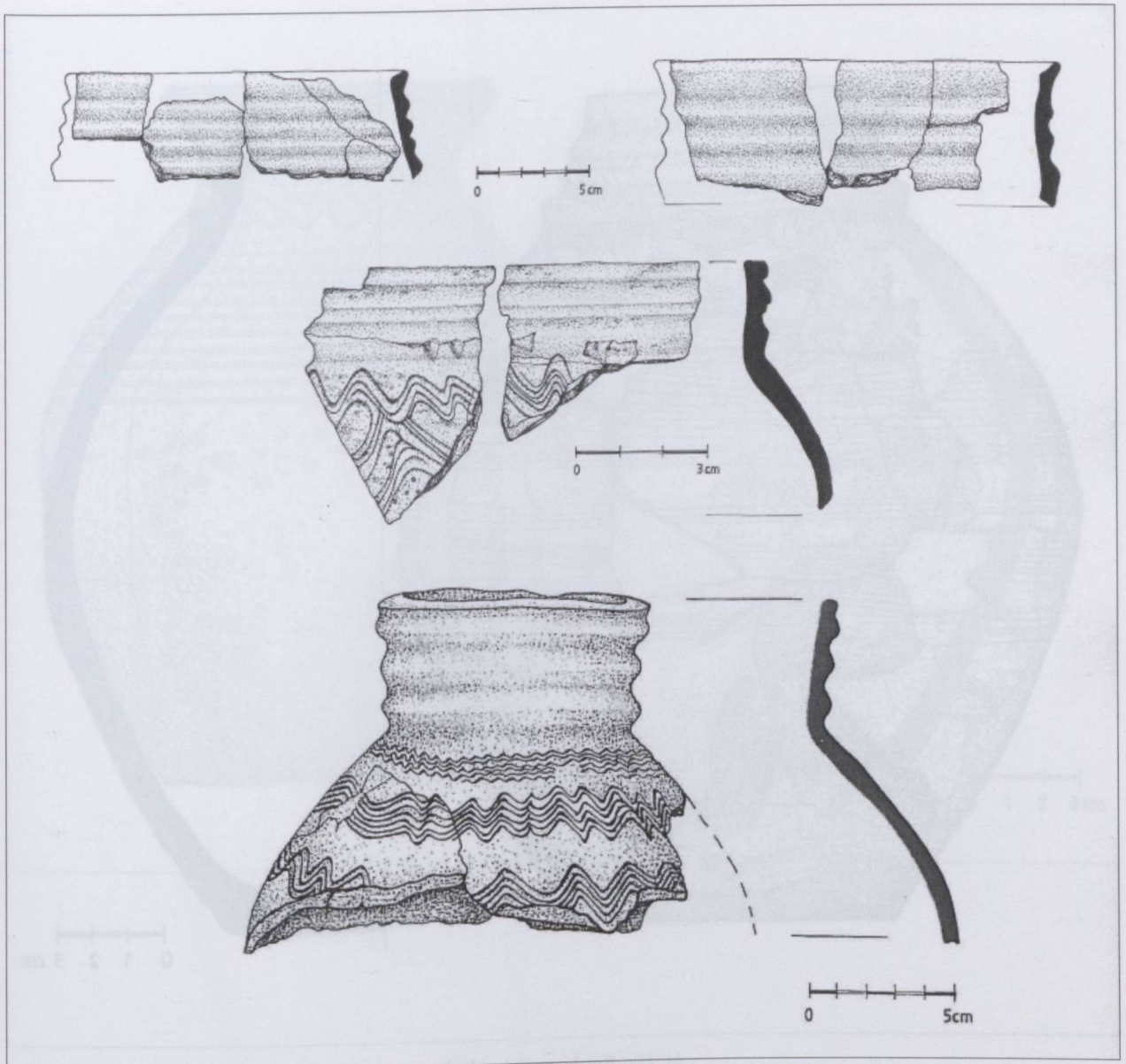
10. kép Virágcserep alakú tálak

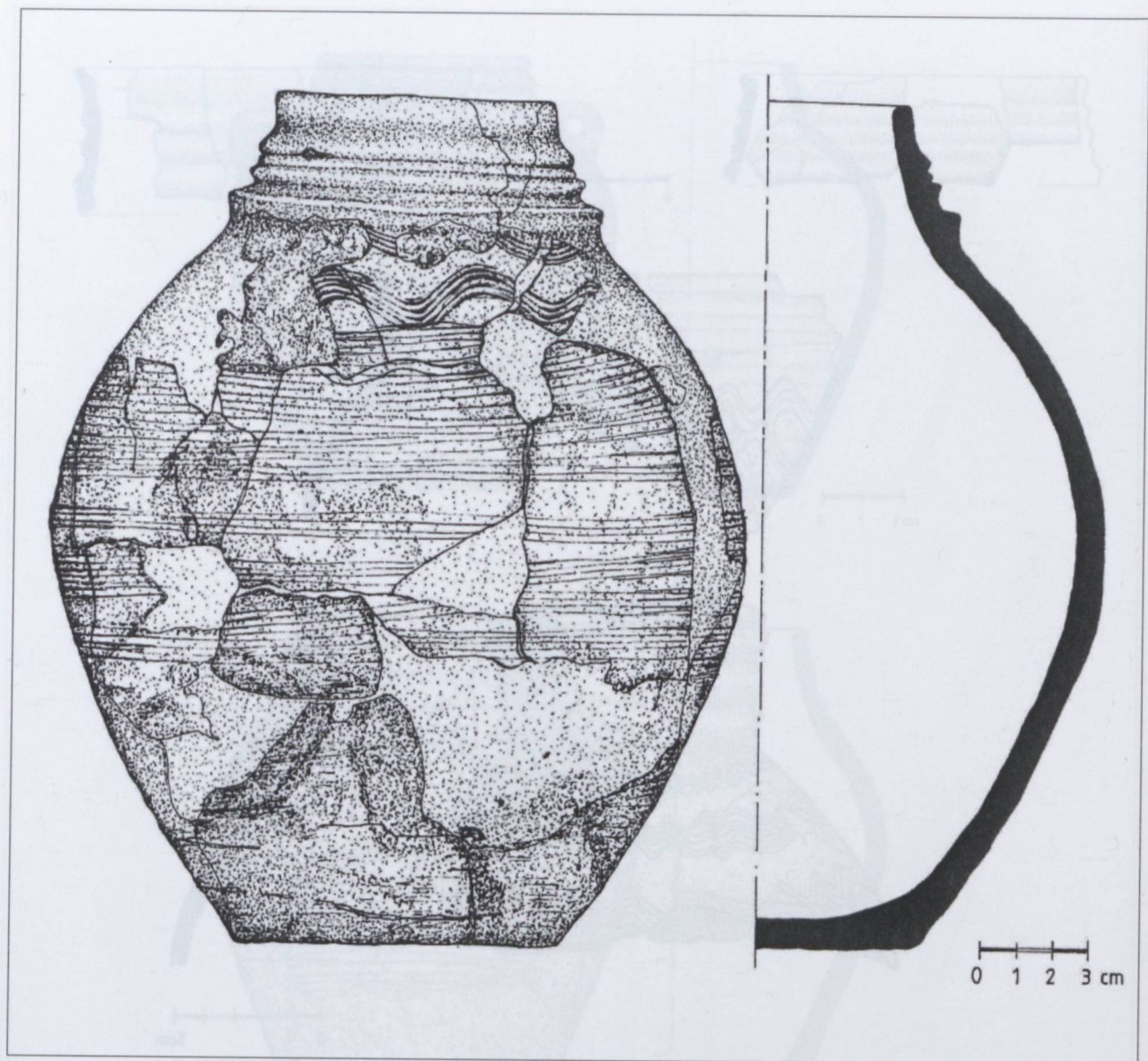
11. kép Behúzott peremű tál

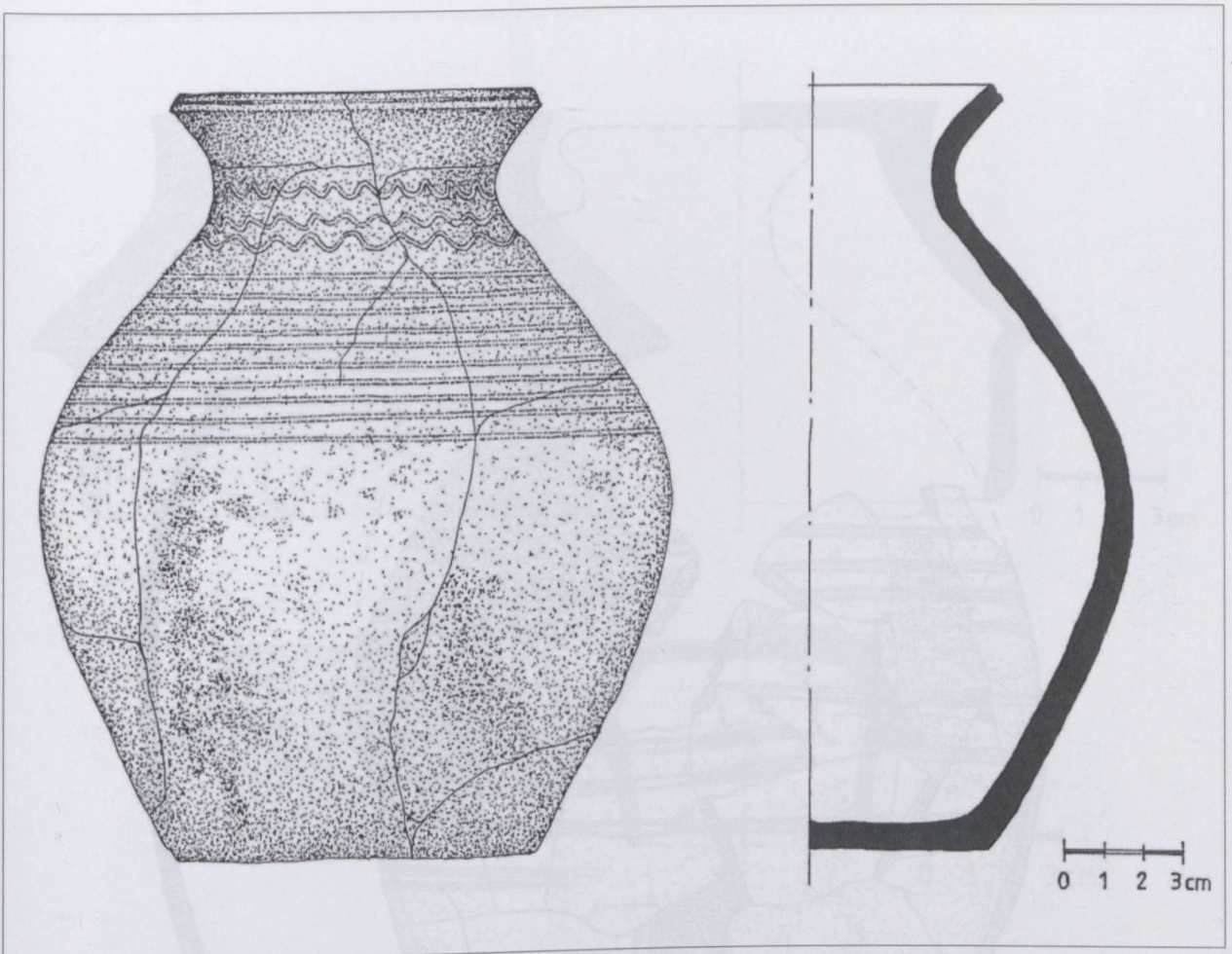
12. kép Bordás nyakú edények

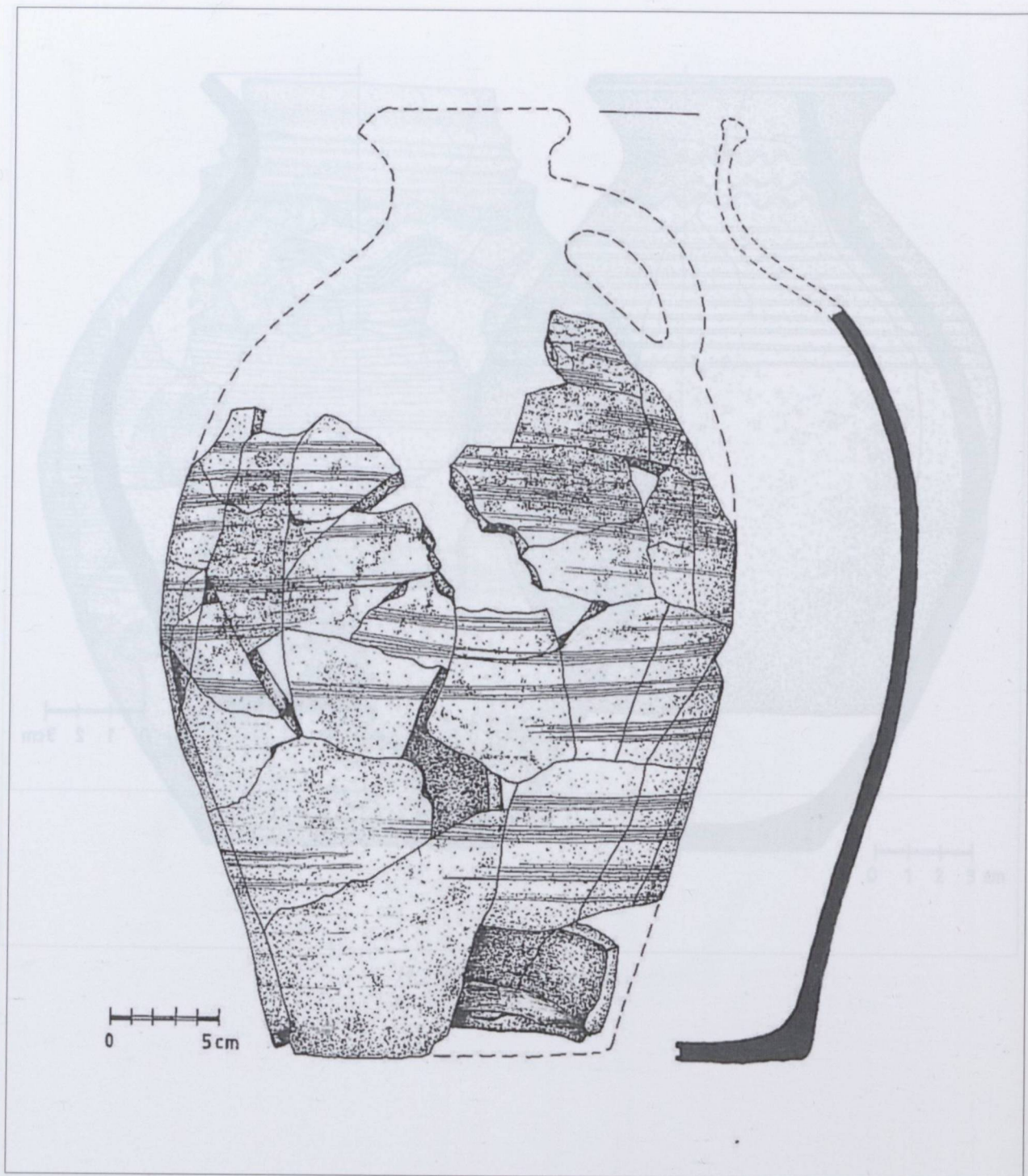
13. kép Bordás nyakú edények töredékei

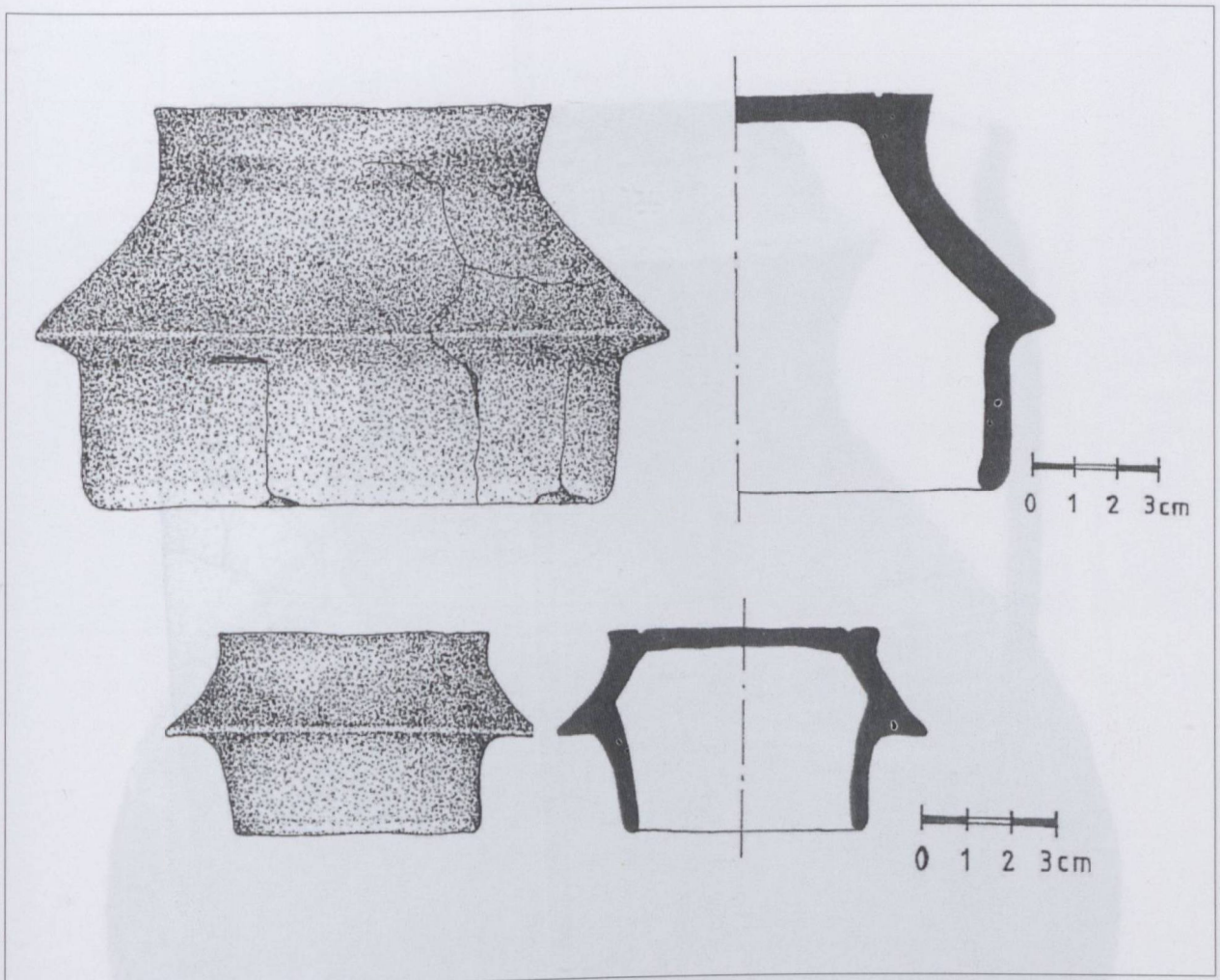
14. kép Bordásnyakú palack

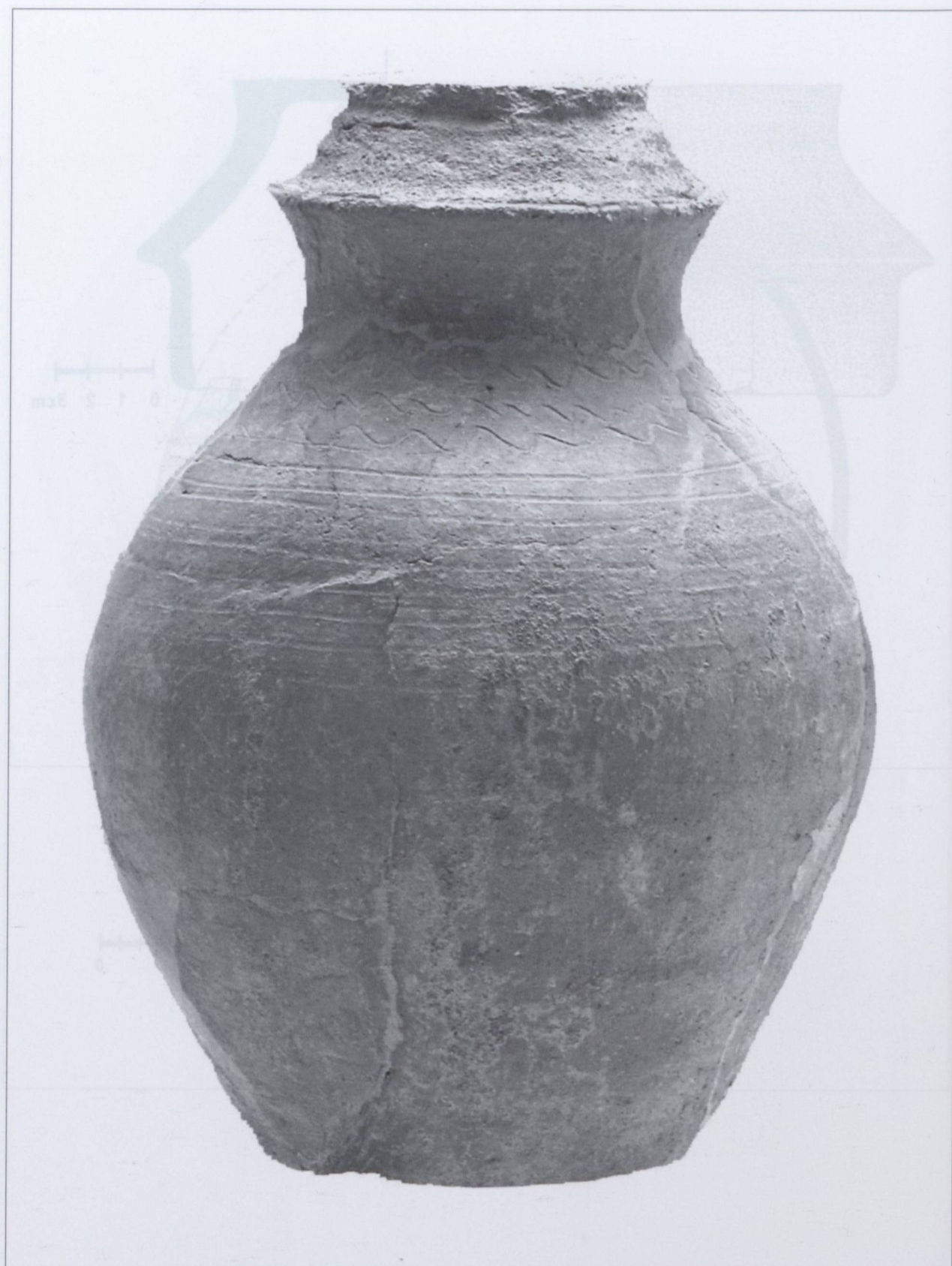
15. kép „Kanta”

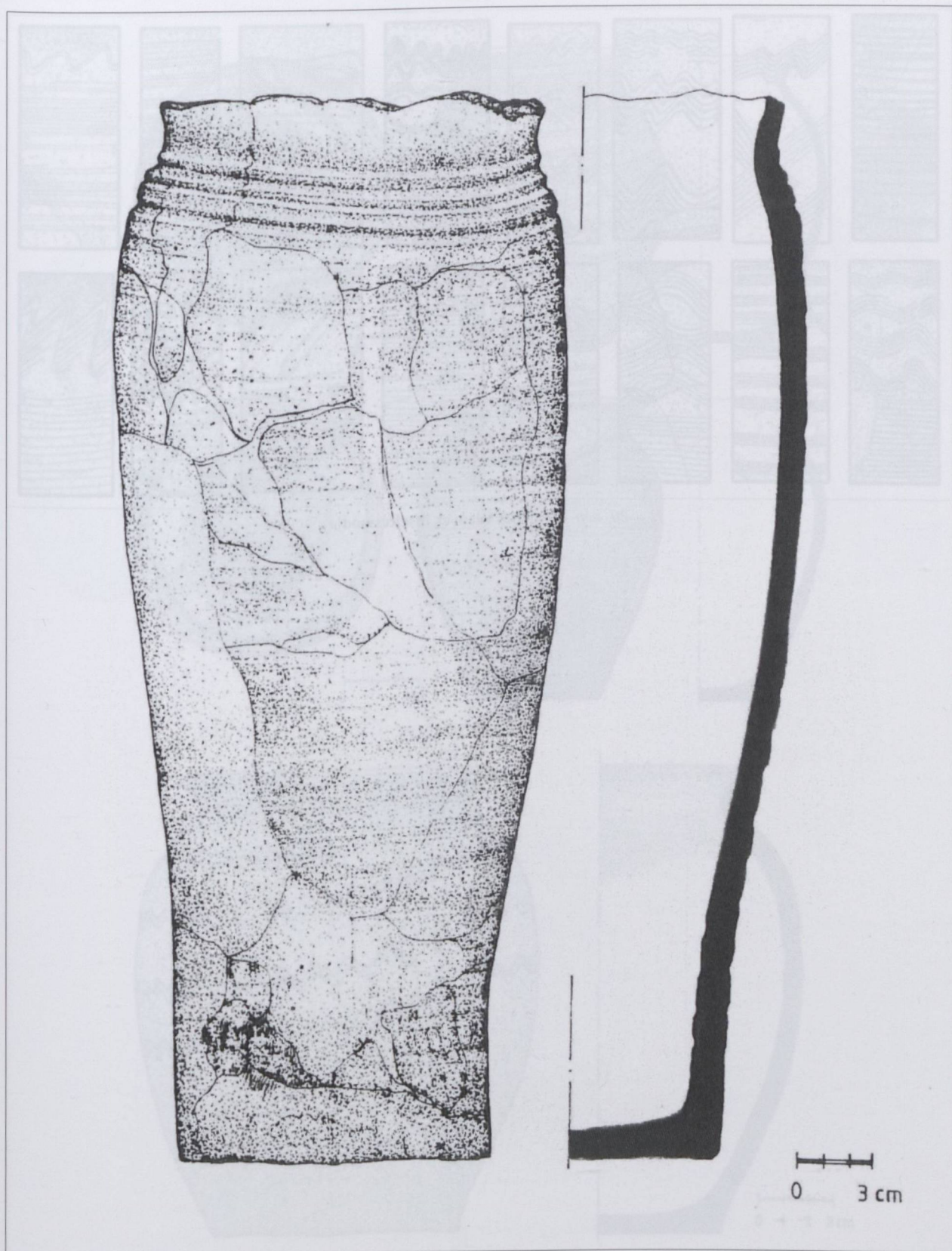
16. kép Nagyméretű palack vagy kanna

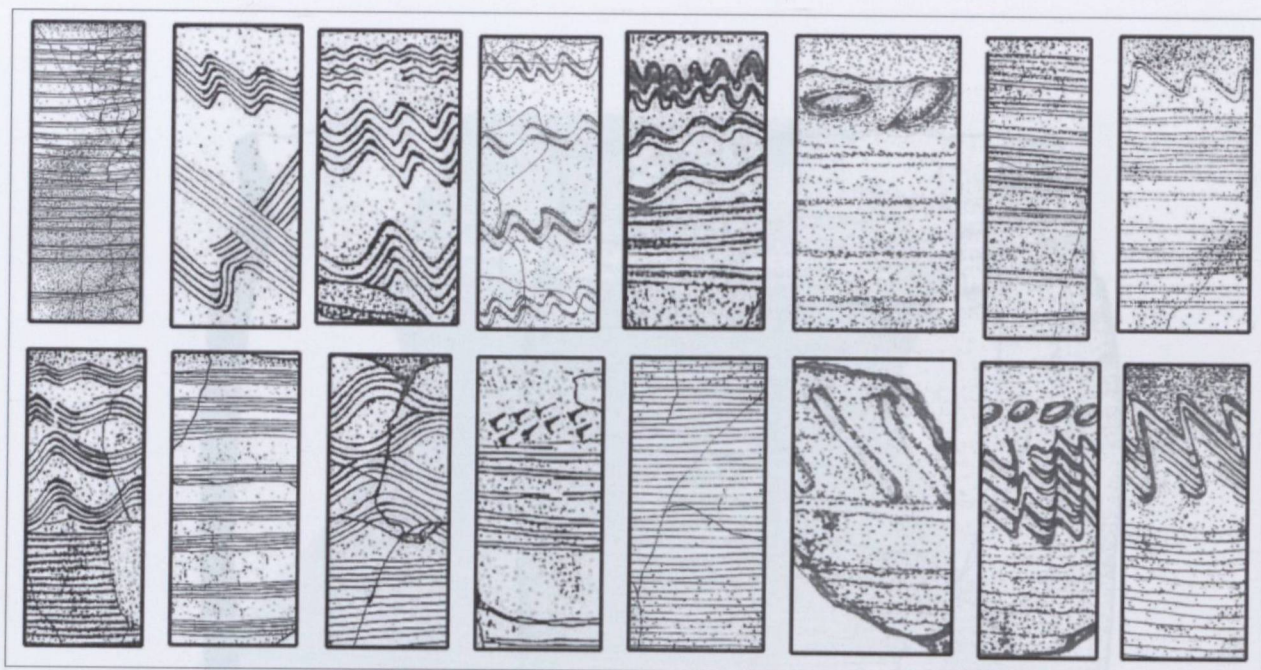
17. kép Fedők

18. kép Kanta fedővel

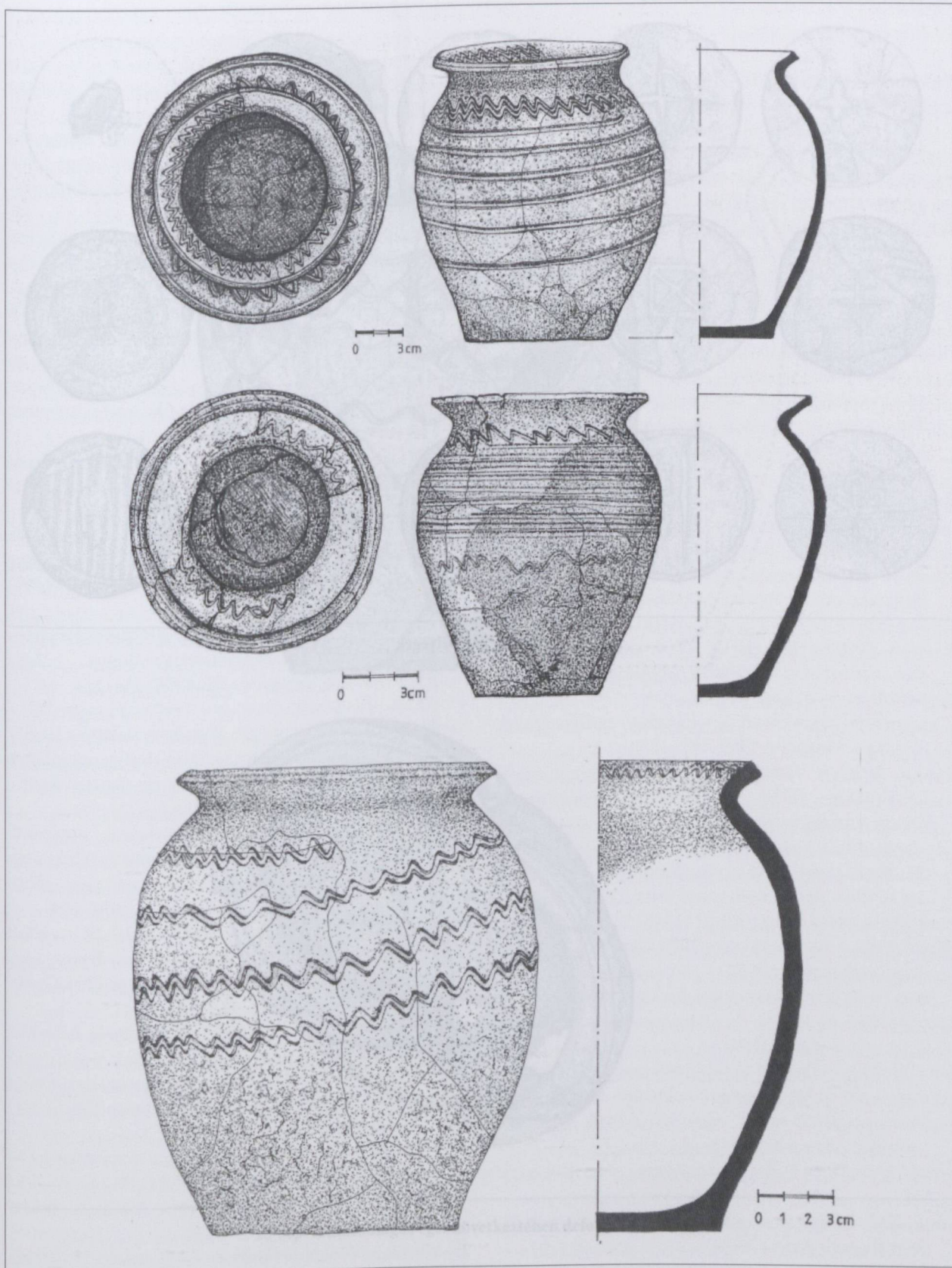

19. kép Köpülő edény

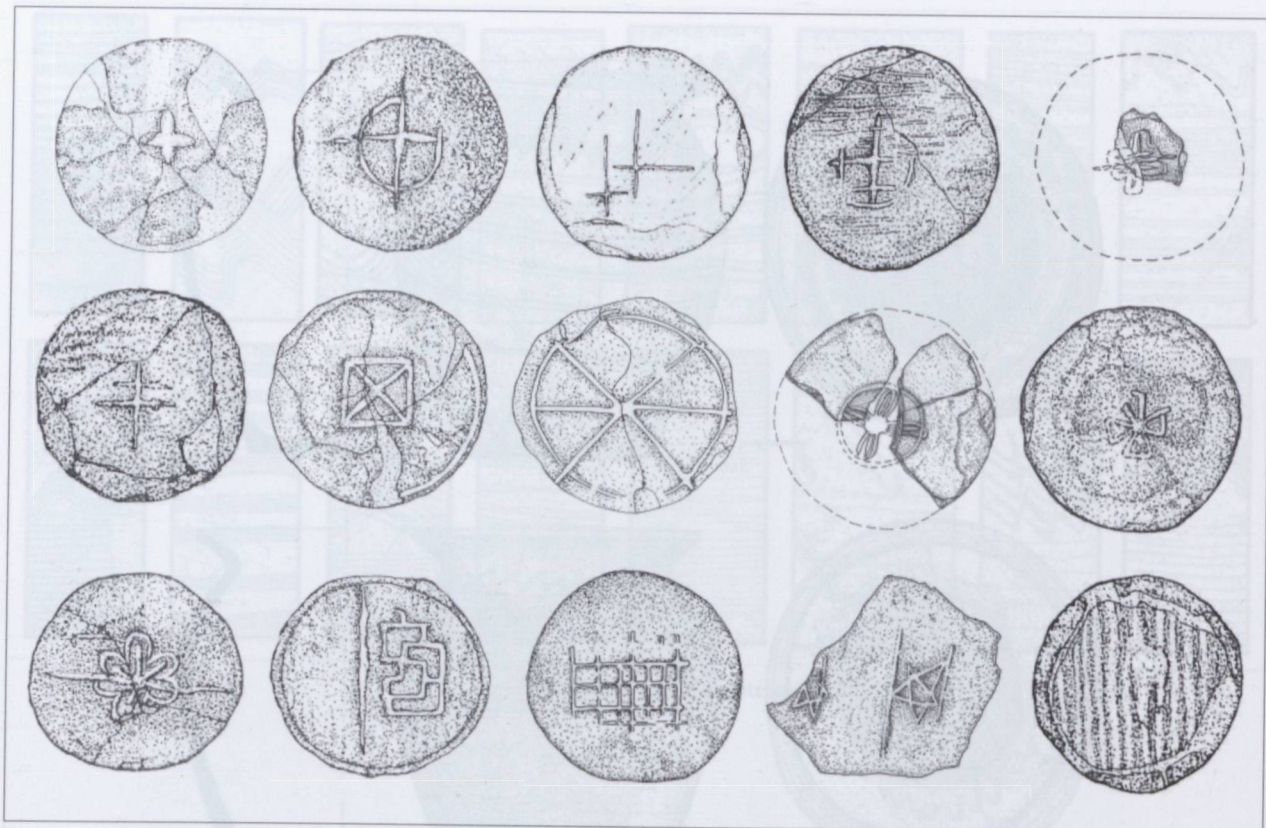

20. kép A borsodi edények díszítésmódja

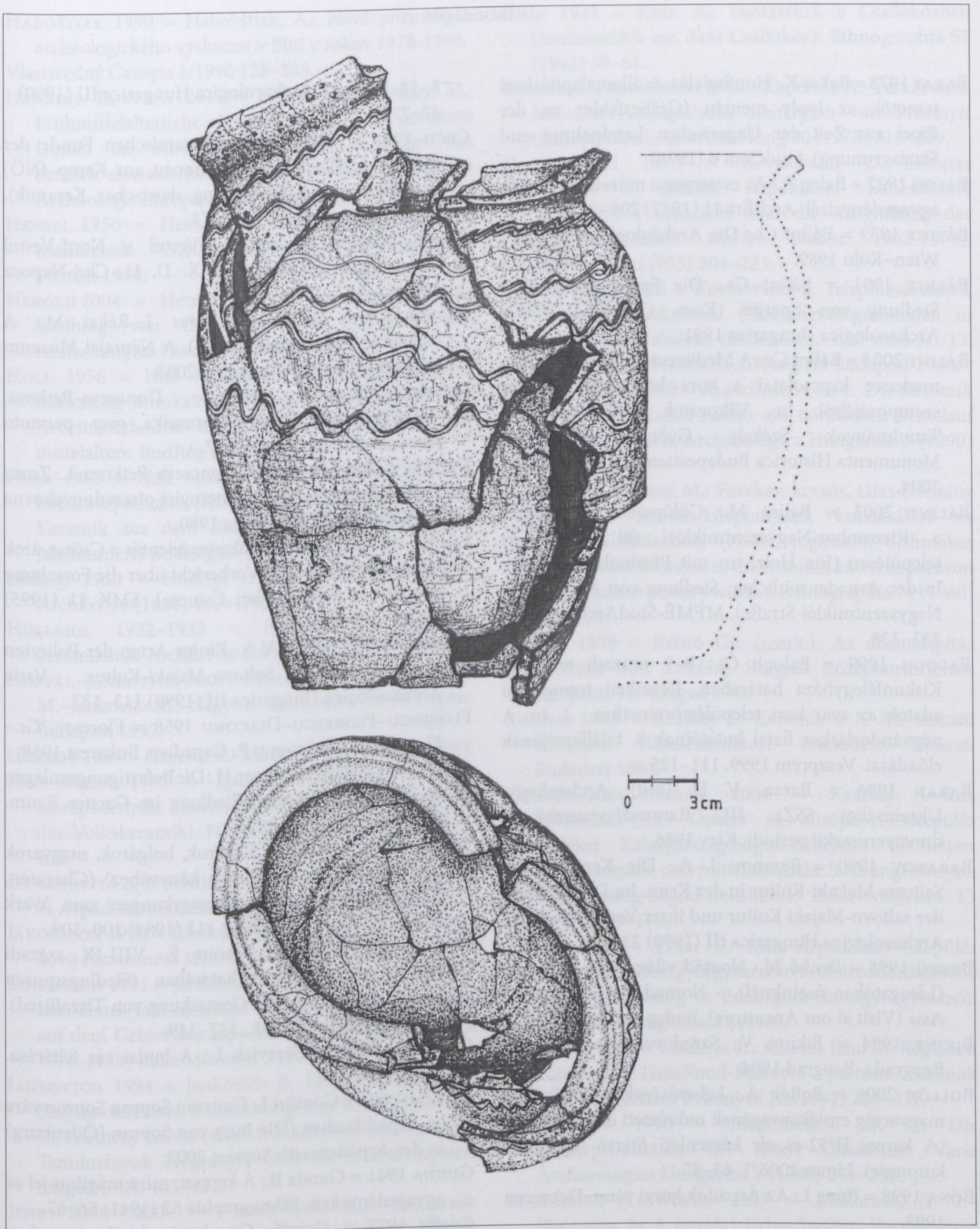
3 cm

21. kép Belső peremdíszes edények

22. kép Fenékbélyegek

23 kép A másodlagos égés következtében deformálódott fazék

- BAKAY 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung). StudCom 6 (1978)
- BALOG 1927 = Balog A.: Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. ArchÉrt 41 (1927) 209–217.
- BÁLINT 1989 = Bálint Cs.: Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln 1989.
- BÁLINT 1991 = Bálint Cs.: Die Spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). Varia Archaeologica Hungarica 1991.
- BÁLINT 2004 = Bálint Cs.: A Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szempontjából. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestiensia XIV. Budapest 2004.
- BÁLINT 2003 = Bálint M.: Cölöpszerkezetes faház a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti Árpád-kori településen (Ein Holzhaus mit Pfostenkonstruktion in der Arpadenzeitlichen Siedlung von Kiszombor-Nagyszentmiklósi Straße). MFMÉ-StudArch 9 (2003) 333–338.
- BALOGH 1999 = Balogh Cs.: 8–9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez. I. In: A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozájának előadásai. Veszprém 1999, 111–125.
- BARAN 1986 = Baran, V. D. (red): Archeologija Ukrainszkoj SSZr. III. Ranneszlavjanskij i drevnyerusszkij periodi. Kiev 1986.
- BARANOV 1990 = Baranov, I. A.: Die Keramik der Saltovo-Makaki-Kultur in der Krim. In: Die Keramik der saltovo-Makaki Kultur und ihrer Varianten. Varia Archaeologica Hungarica III (1990) 23–47.
- BENKŐ 1998 = Benkő M.: Nomád világ belső-Ázsiában (Látogatóban őseinknél). – Nomad Life in Central-Asia (Visit at our Ancestors). Budapest 1998.
- BIKINY 1994 = Bikiny, V.: Szredovekovna keramika Beograda. Beograd 1994.
- BOLLÓK 2006 = Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékelésében (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja). Limes 2006/1, 63–85.
- BÓNA 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.
- BÓNA 2000 = Bóna I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.
- ČEBOTARENKO 1990 = Čebotarenko, G. F.: Die Keramik des mittleren und südlichen Dnestr-Prut-Gebietes im 8.-12. Jh. Varia Archaeologica Hungarica III (1990) 47–77.
- ČECH 1991 = Čech, B.: Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ) (Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik). Zalai Múzeum 3 (1991) 57–73.
- COSMA 2002 = Cosma, C.: Vestul și Nord-Vestul României în Secolele VIII-X. D. H. Cluj-Napoca 2002.
- CSUPOR-RÉKAI 2003 = Csupor I.–Rékai M.: A vajköpülő (The Butter Churn). A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 8. Budapest 2003.
- DONCSEVA-PETKOVA 1977 = Doncseva-Petkova, L.: B'lgarszkaja bitova keramika prez pannoto szrednovekovbije. Szofia 1977.
- DONCSEVA-PETKOVA 1980 = Doncseva-Petkova, L.: Znaci v'ruhu arheologicseszki pametnyici otszrednovekovna B'lgarija VII-X. vek. Szofia 1980.
- FISCHL 1995 = Fischl K.: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen (Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse). SMK 11 (1995) 33–38.
- FLĚROV 1990 = Flěrov, V. S.: Einige Arten der Polierten Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur. Varia Archaeologica Hungarica III (1990) 113–137.
- FLORESCU-FLORESCU-DIACONU 1958 = Florescu, Gr.–Florescu, R.–Diaconu, P.: Capadiva. Bukarest 1958.
- FRIESINGER 1975 = Friesinger, H.: Die Befestigungsanlagen in Thunau. 5000 Jahre Siedlung im Garster Raum. Katalog. Eggenburg 1975.
- FODOR 1984 = Fodor I.: Kazárok, bolgárok, magyarok (Szélgjegyzetek p. B. Golden könyvéhez) (Chasaren, Bulgaren, Ungarn (Randbemerkungen zum Werk von p. B. Golden). ArchÉrt 111 (1984) 100–109.
- Sz. GARAM 1981 = Sz. Garam É.: VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában (Siedlungsspuren aus dem 8-9. Jh. in der Gemarkung von Tiszafüred). CommArchHung 1981, 137–149.
- GEREVICH 1966 = Gerevich L.: A budai vár feltárása. Budapest 1966.
- GÖMÖRI 2002 = Gömöri J.: Castrum Sopron Sopron vára az Árpád-korban (Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit). Sopron 2002.
- GUNDA 1941 = Gunda B.: A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken. Ethnographia 52 (1941) 66–67.
- GÖRFFY 1977 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1977.
- HABOŠTIAK 1966 = Haboštiak, A.: K otázke datovania hradiska v Bini. Slovenská Archeológia 14/2 (1966) 439–486.

- HABOŠŤIAK 1990 = Habovštiak, A.: Nové poznatky z archeologického výskumu v Bíni v rokoch 1978-1990. *Vlastivedný Časopis* 1/1990 128-135.
- HENNING-RUTTKAY 2011 = Henning, J.-Ruttikay, M.: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen. Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt Studien zur Archäologie Europas Band 14. Bonn 2011. 259-288.
- HENSEL 1950 = Hensel, W.: *Studia i Materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*. Poznań 1950.
- HEROLD 2004 = Herold H.: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. Teil I. *Varia Archaeologica Hungarica* 14 (2004)
- HOLL 1956 = Holl I.: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. – Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferei des Mittelalters. *BudRég* 17 (1956) 177-194.
- HOLL 1963 = Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. század) (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13.-15. Jahrhundert) *BudRég* 20 (1963) 383-394.
- Höllrigl 1930 = Höllrigl J.: Árpádkori keramikánk. *ArchÉrt* 44 (1930) 142-170.
- HÖLLRIGL 1932-1933 = Höllrigl J.: Árpádkori keramikánk. *ArchÉrt* 46 (1932-1933) 85-100.
- HOPPÁL-JANKOVICS-NAGY-SZEMADÁM 1997 = Hoppál M.-Jankovics M.-Nagy A.-Szemadám Gy.: *Jelképtár*. Budapest 1997.
- HOREDŤ 1984 = Horedt, K.: *Moresti*. Band 2. Bonn 1984.
- IGAZ-KRESZ 1965 = Igaz M.-Kresz M.: *A népi cserépedények szakterminológiája (Fachausdrücke der Volkskeramik)*. *Néprajzi Értesítő* 47 (1965) 87-133.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Nyíregyháza 2003.
- JAKOBSZON 1959 = Jakobszon, A. L.: *Rannyeszrednyevkovij Herszonzes MIA* 63 (1959)
- JANKOVICH 1991 = Jankovich B. D.: Ásatások az Árpádkori Fenék falu területén 1976-1978 (Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Fenék 1976-1978) *Zalai Múzeum* 3 (1991)185-211.
- JANKOVICH 1994 = Jankovich B. D.: Szondázó ásatás Szarvas-Rózsáson (Sondierungen in Szarvas-Rózsás). In: Lőrinczy Gábor (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged 1994, 405-421.
- JENEY-TÓTH 2006 = Jeney-Tóth A.: *Fazekasok Kolozsváron (1589-1650) (Potters in Kolozsvár (1589-1650)*. In: Holló Sz. A.-Szulovszky J. (szerk.): *Az agyagművéség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest-Veszprém 2006, 101-107.
- KHÍN 1941 = Khin A.: *Lucaszékek a Csallóközben (Luzienstühle aus dem Csallóköz)*. *Ethnographia* 52 (1941) 59-61.
- KOPERSKI-PARCZEWSKI 1978 = Koperski, A.-Parczewski, M.: *Das Altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen)*. *ActaArchHung* 30 (1978) 213-239.
- KOVALOVSZKI 1975 = Kovalovszki J.: *Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962-1974 (Vorbericht über die Ausgrabung des Árpádenzeitlichen Dorfes Doboz 1962-1974)*. *ArchÉrt* 102 (1975) 204-223.
- KOVALOVSZKI 1980 = Kovalovszki J.: *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom (Bronzezeit, 3.-4. und 11.-13. Jahrhundert)*. *Fontes ArchHung* ??? Budapest 1980.
- KRASZIL'NIKOV 1990 = Kraszil'nikov, K. I.: *Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur am nördlichen Mittelauf des Donec*. *Varia Archaeologica Hungarica* 3 (1990) 193-245.
- KRESZ 1960 = Kresz M.: *Fazekas, korsós, tálás (Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához) (Potter, jugmaker, dishmaker (some contributions to the research and comparuson of Hungarian pottery works)*. *Ethnographia* 71 (1960) 297-379.
- KRISTÓ 1999 = Kristó Gy. (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.
- KVASSAY 1982 = Kvassay J.: *Kerámia a X-XI. századi sírokban. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat*. Budapest 1982.
- KVASSAY-KISS-BONDÁR 2004 = Kvassay J.-Kiss V.-Bondár M.: *Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen (Prähistorische und mittelalterliche Siedlungreste von Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza)*. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 119-177.
- LÁZÁR 1998 = Lázár S.: *Kora-Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn (Frühárpádenzeitliche Siedlungsgrabung in Esztergom-Szentgyörgymező)*. *Opuscula Hungarica* 1 (1998).
- MADARAS 1991 = Madaras L.: *Az avar falu*. In: *Régészeti kutatások Tiszafüred-Morotva parton*. Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve 32 (1991) 227-317.
- MAGOMEDOV 1990 = Magomedov, M. G.: *Die Töpferproduktion im Alten Chasarien*. *Varia Archaeologica Hungarica* 3 (1990) 275-291.
- MAKAROVA-PLETNYEVA 2003 = Makarova, T. I.-Pletnyeva, Sz. A. (szerk.): *Krim. Szevero-Vosztocsnoje Pricsernomorje i Zakavkazje v epohu srednyevkovija IV-XIII. veka*. *Archeologija*. Moszkva 2003.
- MEDGYESI 1995 = Medgyesi P.: *Késő avar kori kemence*

- Kevermes-Bakófenéken (Ein spätawarzeitlicher Brennofen in Kevermes-Bakófenék). *SMK* 11 (1995) 145–149.
- MESTERHÁZY 1975 = Mesterházy K.: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai (Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik). *FolArch* 26 (1975) 99–116.
- MESTERHÁZY 1975a = Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX-XIII. századi településtörténetéhez II (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9.-13. Jahrhunderten II). *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1975) 211–263.
- MESTERHÁZY 1983 = Mesterházy K.: Településásatás Veseregyházon (Siedlungsausgrabung in Veresegeház). *CommArchHung* 1983, 133–162.
- MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983 = Mesterházy K.–Horváth L.: Településtörténeti kutatások Veresegeház határában (Siedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veresegeház). *ArchÉrt* 110. (1983) 112–125.
- MIKLÓS–VIZI 2006 = Miklós Zs.–Vizi M.: Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából (Choosing from the Finds of a Late-Middle-Age Pottery). In: Holló Sz. A.–Szulovszky J. (szerk.): *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest–Veszprém 2006, 91–99.
- MÜLLER–MÜLLER–MUČI–NEKUDA 1993 = Müller von, A. – Müller von -Muči K. – Nekuda, V.: *Die Keramik von Burgwall in Berlin-Spandau*. Berlin 1993.
- Nagy Molnár 2006 = Nagy Molnár M.: Népi kerámia a Nagykunságban (XVIII-XIX. század). *Popular Pottery in Great Cumania (18–19 Centuries)*. In: Holló Sz. A.–Szulovszky J. (szerk.): *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest–Veszprém 2006, 127–140.
- Németh 1975 = Németh P.: Borsova határvármegye kialakulása. *A Kiszvárdai Vármúzeum kiadványai* 5. 1975.
- Parádi 1958 = Parádi N.: Középkori cserépfedők. – *Mittelalterliche Irdene Deckel*. *FolArch* 10 (1958) 155–161.
- Parádi 1959 = Parádi N.: Technikai vizsgálatok népvándorlaskori és Árpád-kori edényeken. *RégFüz* 12 (1959)
- Parádi 1960 = Parádi N.: Árpád-kori perembélyeges edénytöredék Pécsről (Gefäßbruchstück aus der Arpadenzeit, von Pécs). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1959 (1960) 91–97.
- Parádi 1973 = Parádi N.: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás (Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz). *ArchÉrt* 100 (1973) 232–249.
- PETROVNA 1992 = Petrovna, P.: Sztarobulgarszkaja petroglifnya letopisz. *Arkheologija* 4 (1992) 45–51.
- PLETNYEVA 1959 = Pletnyeva, Sz. A.: *Kerámika Szarkela-Belov vezsi*. *MIA* 75 (1959) 40–135.
- PLETNYEVA 1967 = Pletnyeva, Sz. A.: *Ot kocsevij k gorodam*. Szaltovo-majackaja kultura. *MIA* 142 (1967)
- PLETNYEVA 1981 = Pletnyeva, Sz. A.: Szaltovo-majckaja kultura. In: Sz. A. Pletnyeva, Sz. A. (szerk.): *Sztepi Eurazii v epoki srednyevkovja*. Moszkva 1981.
- PARCHOMENKO 1990 = Parchomenko, O. V.: Die Keramik der Variante der Saltovo-Kultur am oberen Lauf des Flusses Don. In: *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*. *Varia Archaeologica Hungarica* 3 (1990) 291–313.
- PASTERNAK 1937 = Pasternak, J.: A Krylosi (Galicia) magyar sírletek (Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten). In: Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete*. Budapest 1937, 137–141, 297–303.
- POPOVIČ–IVANISEVIČ 1988 = Popovič, M.–Ivanisevič, V.: *Grad Branicevo u sreduem veku*. *Sztarinar* 39 (1988) 125–176.
- P. SZALAY 2006 = P. Szalay E.: A debreceni fazekas céh XVI-XIX. századi céhlevelei (Charters of Potters' Guild of Debrecen in the 16th–19th Century). In: Holló Sz. A.–Sz. J. (szerk.): *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest–Veszprém 2006, 109–114.
- RÉVÉSZ 1989 = Révész L.: Lira alakú csatok a Kárpát-medencében (Lyraförmige Schnallen in Karpaten-Becken). *HOMÉ* 27 (1989) 513–541.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tiszavidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus Landnahmezeit (Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert). Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1998 = Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der Landnahmezeitlichen Funde aufgrund der Östlichen Analogien). *A MFMÉ-StudArch* 4 (1998) 523–532.
- RINGER 2005=Ringer I.: Kora Árpád-kori településrészlet Tiszatarján-Naba-ér parton (Siedlungsteil aus der Árpádenzeit am Tiszatarján-Naba Back ufer). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2005 (2006) 193–217.
- RUTTKAY 1992 = Ruttkay, M.: Sídlisto z 10-12. stor. V Sľažanoch, okres Nitra. *Archeologické rozhledy XLIV-1992. 4.* 593–610.

- SÁGI 1967 = Sági K.: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. VMMK 6 (1967) 55–88.
- SIMONYI 2001 = Simonyi E.: Kora-Árpád-kori település részlet Mezőkeresztes-Cethalomról. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 23 (2001) 359–390.
- Cs SÓS–PARÁDI 1971 = Cs. Sós Á.–Parádi N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település (Árpadian Period and Settlement at Csátalja). FolArch 22 (1971) 105–143.
- ȘTEFAN–BARNEA–COMȘA–COMȘA 1967 = Ștefan, Gh.–Barnea, I.–Comșa, M.–Comșa, E.: Dinogetia. Bukarest 1967.
- SZÉKELY 1993–1994 = Székely Z.: A zabolai (Zăbala-Románia) kora középkori temető (Das Mittelalterliche Gräberfeld von Zabola (Zăbala-Rumänien). VMMK 19–20 (1993–1994) 277–305.
- Szöke 1980 = Szöke B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebiet in Südost-Ungarn. ActaArchHung 32 (1980) 181–203.
- SZÖKE 1992a = Szöke B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn). Zalai Múzeum 4 (1992) 129–169.
- SZÖKE 1992b = Szöke B. M.: Die Karolingenzeitliche Gräberfelder I-II. von Garabonc-Ófalu. Anteus 21 (1992) 41–271.
- SZÖKE 1992c = Szöke B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn) Zalai Múzeum 4 (1992) 130–137.
- SZÖKE 1994 = Szöke B. M.: Karolin-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II (Karolingerzeitliche Diestvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu I–II). Zalai Múzeum 5 (1994) 252–317.
- SZÖKE 1996 = Szöke B. M.: Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilián-Felső Major. Anteus 23 (1996) 29–146.
- TAGÁN 1940 = Tagán, G.: Das alte Töpferhandwerk in Anatolien (Ösi fazekasmesterség Anatóliában). Ethnographia 51 (1940) 460–469.
- TAKÁCS 1986 = Takács M.: Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica 1 (1986)
- TAKÁCS 1993 = Takács M.: Árpád-kori településrészlet Kajárpéc-Pokolfadombon (Arpadenzeitlicher Siedlungsteil von Kajárpéc-Pokolfadomb). ComArchHung 1993, 201–228.
- TAKÁCS 1996a = Takács M.: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. ActaArchHung 48 (1996) 135–195.
- TAKÁCS 1996b = Takács M.: Veszprém megye 10–11. századi kerámiaja (Die Keramik des 10.-11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém). Pápai Múzeumi Értesítő. Acta Musei Papensis 6 (???) 327–353.
- TAKÁCS 1996c = Takács M.: Fazekasság. In: Fodor István–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996.
- TAKÁCS 1997a = Takács M.: A honfoglalás és korai Árpád-kori edényművesség térképezése. In: Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján konferencia anyagai. Ungvár 1997, 69–104.
- TAKÁCS 1997b = Takács M.: A honfoglalás kori edényművesség. In: Györffy Gy. (főszerk.): Honfoglalás és néprajz. Budapest 1997, 205–225.
- TAKÁCS 1997c = Takács M.: A 10. századi magyar szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Századok 131 (1997) 1. 168–215.
- TAKÁCS 2000 = Takács M.: Polírozott kerámia a kora középkori Kisalföldön (Polierte Keramik aus dem frühen mittelalterliche in der Kleinen Tiefebene (Westtransdanubien). Arrabona 38/1–2. (2000) 7–50.
- Takács 2009 = Takács, M.: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen tabellen. Acta Archaeologica LX. 1. (2009) 223–252.
- TAKÁCS 2012a = Takács M.: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképezési vonatkozásairól – Másodszor (Über die Kartografischen Aspekten der Keramikfunde des 10-11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Zum zweiten Mal). In: Liska A.–Szatmári I. (szerk.): Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. Békéscsaba 2012. 405–489.
- TAKÁCS 2012b = Takács M.: A korongolt, korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól (About the Formal Characteristics of the Árpadian Age Wheel-Thrown Clay Cauldrons). In: Petkes Zs. (szerk.): Hadak útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetele Budapest-Szigethalom 2012. 229–269.
- TAKÁCS–VADAY 2004 = Takács M.–Vaday A.: Avar edénygető kemencék Kompolton (The Avar hilus at Kistéri tanya, Kompolt) (Avarzeitliche Töpferöfen in Kompolt-Kistéri tanya). Agria 40 (2004) 5–104.
- TEODOR 1987 = Teodor, D. Gh.: Așezarea feudala timpurie Epurenti. Arheologia Moldovei 11 (1987) 141–167.
- TOČIK 1968 = Točik, Anton: Altmagyarische Gräberfelder

- in der Südwestslowakei. *Archaeologica Slovaca* 3. Bratislava 1968.
- TÖRÖK 1956 = Török Gy.: A szobi Vendelin-földek X-XI. századi temetője (Le cimetière des Xe et XIe siècle des terres „Vendelin” de Szob). *FolArch* 8 (1956) 129–137.
- TÖRÖK 1962 = Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest 1962
- TÖRÖK 1973 = Török Gy.: Sopronkőhida IX. századi temetője (The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century). *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1973.
- Trugly 1996 = Trugly S.: A komáromi avar telep (Die awarische Siedlung von Komárom/Komarno). *CommArchHung* 1996, 125–148.
- VADAY 1999 = Vaday A.: Kutak Kompolt, Kistéri tanya lelőhelyen (Brunnen an der Fundstelle Kompolt, Kisté-Gehöft). *Agria* 35 (1999) 93–135.
- VADAY-TAKÁCS 2011 = Vaday A.–Takács M.: Megjegyzések a lassú korongon formált cserépbográcsok időrendjéhez. In: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. (szerk.): Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. Debrecen 2011, 519–604.
- VÁGNER 2002 = Vágner Zsolt: Medieval pottery kilns in the Carpathian basin. *European Journal of Archaeology* 53/2 (2002) 309–342.
- VĀŽAROVA 1956 = Vážarova, Z.: Szlavjano-blgarszkoto szeliscse kraj szelo Popina Szilisztrenzko. Szófia 1956
- VESZPRÉMY 2008 = Veszprémy L.: Szent István felövezéséről. In: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztések, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Budapest 2008, 66–77.
- VÉKONY 2002 = Vékony G.: 10. századi település Tatabánya-Dózsakerben. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6 (2002) 23–36.
- VIDA 1990–1991 = Vida T.: Chronologie und Verbreitung einiger awarenzeitlicher Keramiktypen. *Anteus* 19–20 (1990–1991) 131–145.
- VLKOLINSKA 1996 = Vlkolinska, I.: Die Grabverbände mit der Keramik des 9-10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei aufgrund geographisch-chronologischer Analysen. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava 1996, 313–333.
- WOLF 1992 = Wolf M.: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990) (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (1987–1990) *JAMÉ* 30–32 (1992) 393–442.
- WOLF 1996 = Wolf M.: A borsodi földvár (Die Borsoder Erdburg). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc 1996, 242–255.
- WOLF 1999 = Wolf M.: A földvárkutatás jelenlegi helyzete. A borsodi földvár (Die Gegenwärtige Lage Erforschung der Erdburgen, die Borsoder Erdburg). *HOMÉ* 37 (1999) 315–328.
- WOLF 2001 = Wolf M.: 10. századi település Edelény-Borsodon (Eine Siedlung aus dem 10. Jahrhundert in Edelény-Borsod). In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szentendre 2001
- WOLF 2002 = Wolf M.: 10. századi kerámialeletek Borsodon (Keramikfunde aus dem 10. Jahrhundert in Borsod). *HOMÉ* 41 (2002) 39–60.
- WOLF 2003 = Wolf M.: Adatok 10. századi edénművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unzure Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Des Lehre der Funde in Borsod). *HOMÉ* 42 (2003) 85–108.
- WOLF 2010 = Wolf M.: Adatok a X. századi magyarság gazdálkodásához és életmódjához. In: Almási T.–Révész É.–Szabados Gy. (szerk.): „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2010, 482–492.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1966 = Zoll-Adamikowa, H.: *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.
- ZOLNAY 1977 = Zolnay L.: *Kincses Magyarország*. Budapest 1977.

DIE NUTZUNG DER ERGEBNISSE VON KERAMIKANALYSEN IN DER FORSCHUNG DER SIEDLUNGEN DES 10.-13. JAHRHUNDERTS I. (BORSOD)

Der Fundort – die Erdburg von Borsod – liegt 30 km nördlich von Miskolc entfernt in Nordostungarn und ihr Gebiet gehört heute zur Stadt Edelény. Zwischen 1987 und 1999 wurden die Schanzen und der Innenraum der Burg archäologisch untersucht. Auf dem Gebiet des Burghügels wurde auch eine Siedlung freigelegt, die den Funden nach eindeutig ins 10. Jahrhundert datierbar ist. Die Siedlung ist abgebrannt und sämtliche Häuser gingen gleichzeitig im Feuerbrand zugrunde.

Das zum Vorschein gekommene Keramikmaterial habe ich zuerst nach Formen geordnet. Die Mehrzahl der Gefäße sind Töpfe mit unterschiedlicher Größe.

Im heimischen Fundmaterial ist das große, stark bauchige Gefäß mit zylindrischem Hals einzigartig, was ein Pithos, ein Speichergefäß war. Die nächsten Parallelen des Gefäßstyps befinden sich in der Töpferkunst der Saltovo-Kultur.

Im Fundmaterial sind die Schüsseln ziemlich häufig. Wir könnten zwei Typen absondern. Einer ist kleinformatiges, konisches und der andere etwas grössere Typ hat eingezogener Rand.

Zwischen den Borsoder Gefäßen bilden die Stücke mit horizontalen Rippen gegliedertem Hals eine eigene Gruppe. Aufgrund der Analogien vermute ich, dass die „Gefäße mit geripptem Hals“ eine funktionelle Gruppe bilden. Sie wurden bei Verarbeitung der Milch, möglicherweise bei Speicherung von Milchprodukten genutzt. Nach unserem jetzigen Wissen fehlt dieser Gefäßtyp in der Töpferkunst des 8.-9. Jahrhunderts im Karpatenbecken. So müssen wir seine Erscheinung

mit der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn in Verbindung bringen. Dieser Gefäßtyp ist aus der späteren Zeitabschnitten der Árpádenzeit bisher unbekannt.

Zwischen den Borsoder Funden fanden wir zwei solche Gegenstände, die höchstwahrscheinlich Deckel waren. Sie könnten zu solchen Gefäßen mit zylindrischem Hals gehören, in deren Mündungen sie sich genau fügen. Sein Rand könnte tief in den Gefäßhals hineinragen. Nach Form können wir jenes Gefäß als Kantha betrachten, in dessen Hals der kleinere Deckel gerade hineinpasst.

Danach untersuchte ich den Grundstoff, die Herstellungsart und die Ausbrennung der Gefäße. Die Basis dazu boten die naturwissenschaftlichen Forschungen von Veronika Szilágyi.

Die Keramiken wurden ausnahmslos aus örtlichen Grundstoffe gemacht. Die Keramiken sind allenfalls auf der Handscheibe gedrehter Gefäße. Ihre Ausbrennung lief um 750° C und zwischen unkontrollierten Umstände.

Im Spiegel der neueren Forschungen zeichnet sich eine solche Gruppe der früheren Siedlungen ab, wofür das Geschirr mit zu Borsoder ähnlichem technischen Niveau, Formschatz und Verzierung charakteristisch ist und zwischen ihren Funden die Tonkessel nicht vorkommen. Diese Siedlungen sind in Hinsicht der Zusammensetzung ihrer Keramikfunde, des Fehlens der hangeformten Gefäße, der Backglocken sowie der scheibengedrehten Tonkessel, sowohl von der Spätawarenzeit (8.-9. Jh.), als auch von der Árpádenzeit (11.-13. Jh.) abgesondert.